

6860

ბ. უ. ჟ. ყაზიშვილი

9-42

ფ ს ი რ ი ტ ე რ

ყაზიშვილი 25

საქართველო «ლიტ» გამომცემლობა

ТИФЛИСЪ

Электронпечатня Груз. Издатель. Т-во

1907

9(47.925)

9-42

9-42

Ե. Ա. Բ. ԳԵՂԱՄԵԱՆՑ

05 SEP 2011

35913

Մ Տ Ո Ր Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

Արևասպան չեղվի արարարներին

ТИФЛИСЬ

Электротпечатня Груз. Издатель. Т-во.

1907

ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ

Ա.

Մի դար կը լինի, որ հայերիս մի ստուար բազմութիւն ապրում է ռուսաց իշխանութեան ներքոյ, իբրեւ նրա հպատակ:

Այդ ժամանակի երեք բառորդում՝ կառավարութիւնը հաշտ աչքով է նայել մեզ վրայ, հովանաւորել, պաշտպանել է մեզ. այլ և այլ արտօնութիւններ է տուել՝ տնտեսապէս, բարոյապէս և մտաւորապէս դարգանալու և յառաջադիմելու համար: Եւ եթէ այսօր մենք բաւականին աչքի ընկնող մի տարր ենք ներկայացնում մեզնից, — դա հետեւանք է ռուս կառավարութեան առանձին բարեհաճութեանը դէպ ի մեզ, նրա հոգատարութեանը, նրա գուրդուրանքին:

Այս պէտք է խոստովանենք և ընդունենք հրապարակօրէն, որովհետեւ չենք կարող երախտամոռ, ապերախտ լինել:

Բ.

Իսկ կառավարութեան այդպիսի վերաբերմունքը՝ ինչ բանի վերադրել արդեօք:

Մեր բնավայրերի աշխարհագրական դիրքին և մեր ազգային մի քանի առանձնայատկութիւններին, որոնցից կառավարութիւնը, — յընթացս երկու հարիւր և աւելի տարիների, — մեծապէս օգտուել և հետըհետէ յառաջ խաղացել Ասիայում: Նա մեր միջոցա-

3312-84

ընդարձակել է իւր սահմանները, շէնացրել իւր ձեռք բերած անապատները, տարածել իւր վաճառականութիւնը, իւր ունեցած ազդեցութիւնն ու քաղաքակրթութիւնը—կուլտուրան։

Գ

Այս ամենը ապացուցանող գրաւոր պատմութիւններ կան։ Կան և անգիր յուշարձաններ և կենդանի կոթողներ, որոնք ձգուած ու սփռուած են Եւրասի խառնարանիցը՝ մինչև նրա ակունքը՝ Բինգեօլի բարձրաւանդակում։ Սիւնիքի և Արցախի կրճերիցն ու խոխոմներիցը՝ մինչև Չաթրգաղ և Դօնի առաջուտները. Խաղրաց անապատներից՝ մինչև Ճորա պահակը. Կուրի ակունքներիցը՝ մինչև Ամուգարիա....

Դ

Մեր ազգային, այսպէս ասած, քաղաքային գործիչները՝ Իսրայէլ Օրիիցն սկսած՝ մինչև Խամսայի Մելիքները, Յովսէփ Արղութեանիցն ու Ներսէս Աշտարակեցուցն սկսած՝ մինչև Լազարեան իշխանները, —կարճ ասենք՝ մեր բոլոր՝ հին և նոր, առաջնակարգ և երկրորդական, յայտնի և անյայտ բոլոր գործիչներն՝ իրանց և իրանց ազգի կողմից մեծամեծ զոհեր են մատուցել ռուս դիւանագիտութեան սեղանին երկու ամբողջ դար շարունակ։

Եւ շարունակ... յուսախափ եղել իրանց ակնկալութիւնների մէջ։

Այնպէս որ՝ եթէ կառավարութեան և հայ ազգի փոխադարձաբար միմեանց մատուցած ծառայութիւնները կշռելու լինենք,—նժարի ծանրութիւնը անշուշտ մեր՝ հայերիս կողմը կը լինի։

Ե

Մրանով չենք ուզում ասել այժմ թէ՛ կառավարութիւնից որեւէ փոխարինութիւն, պարտքի որեւէ հատուցումն ենք պահանջում կամ խնդրում։—Ոչ, քաւ լիցի։—Ընդհակառակը՝ շնորհակալ ենք կառավարութիւնիցը և այն բարիքների համար, որ 75 տարի վայելել ենք նրա հովանւոյն ներքոյ՝ ի տրիտուր մեր մատուցած մեծամեծ ծառայութիւններին։

Բայց եթէ կառավարութիւնից որեւէ պահանջ անեն՝ մեզ իրաւունք չենք համարում, կամ՝ ապարդիւն համարում,—զոնէ լիակատար իրաւունք ենք համարում և բաց ճակատով միշտ կարող ենք պահանջել, որ կառավարութիւնը մեզ ազգովին ողջակէզ չբերէ իւր այն քաղաքական նպատակին, որ վերջին արեւելեան պատերազմից յետոյ՝ սկսել է գործադրել մեզ վրայ։

Որպէս զի մեր ընթերցողները այդ նպատակի մասին փոքր ինչ գաղափար կազմեն, մենք ստիպուած ենք վերջին 30—40 տարուայ ազգային անցքերից մի քանիսն հարեանցօրէն առաջ բերել մեր յօդուածներում, այն համոզմամբ, որ այդ անցքերի ծանօթութեամբն ու ըմբռմամբ և եթ՝ կարելի կը լինի հասկանալ, թէ ինչու համար ռուս կառավարութեան նախկին բարեկամական, պաշտպանողական քաղաքականութիւնը՝ վերջին քառորդ դարում՝ ակնյայտնի թշնամական, հալածողական քաղաքականութեամբ, փոխուեցաւ։

2

Ներսէս Եպիսկոպոս Աշտարակեցու ղեկավարութեամբ կազմուած հայկական կամաւորների զնդի

զօրեղ աշակցութեամբն՝ Արարատեան դաշտին տիրելով և յատուկ օրէնսդրութեամբ (положение) ամենայն հայոց կաթողիկոսութեան անունն ու նշանակութիւնը բարձրացնելով՝ ռուս կառավարութիւնը նոյն կաթողիկոսութեան միջոցաւ ձեռնարկեց իւր ազդեցութիւնը տարածել մինչև Վոսփօրի ավերը, մինչև Ոսկեղլիւրը:

Կ. Պօլսոյ Մատթէոս Պատրիարքին կաթողիկոս ընտրել տալն՝ հէնց այդ նպատակն ունէր: Իսկ նպատակի իրագործումը յանձնուած էր Միքայէլ Տարիելեան Լորիս-Մելիքովին, որ կառավարութեան կողմից կաթողիկոսական յատուկ հրաւիրակ գնաց Պօլիս:

Լորիս-Մելիքովը պաշտօնով զինւորական էր, սակայն զօրավարութիւնից առաւել քաղաքագէտ անձն էր: Նա իւր միասիան յաջողութեամբ կատարեց:

Ե

Այդ միջոցներում տաճկահայերի ազգային — եկեղեցական գործերն վարում էր, այսպէս անուանեալ, «Ազգային գերագոյն ժողով»՝ կազմւած 30 հայ իշխաններից (ամիրայ) և Պօլսոյ պատրիարքից, որ ժողովի նախագահն էր: Որոշեալ օրերին ամիրաները հաւաքւում էին պատրիարքարան, այնտեղ կարգում, տեղեկանում այն ամենի մասին, ինչ որ մինչև ժողովի օրը ազգի մէջ տեղի էր ունեցել և լուռ ու մունջ քննում ու վճռում:

Լորիս-Մելիքովը յաջողեցաւ գերագոյն ժողովի անդամներին որսալ և հայ ու ռուս եկեղեցիների միացման ծրագիրը կազմեց:

Այդ ծրագրով, ի մէջի այլոց, Էջմիածնի Սինօ-

դի անդամների մէջ մտնում էին որոշ թւով Տաճկաստանի և Բուլղարիայի հայ եպիսկոպոսներից ու վարդապետներից: Իսկ ծրագրի իրագործման հակառակողները, և յատկապէս ռուսահայերը, — եթէ եղան այդպիսիք, — դատւելու և պատժւելու էին այն ժամանակւայ քրէական ծանր օրէնքներով:

Սակայն գերագոյն ժողովի անդամների կողմից ընդունւած յիշեալ ծրագիրը՝ չընդունեցին Մակար եպիսկոպոսը (վերջերում կաթողիկոս), որ Էջմիածնի կողմից կաթողիկոսին հրաւիրակ էր գնացել, և նորէնտիր Մատթէոս կաթողիկոսը:

Ը

Այս երկու հոգեւորականները իրանց այդ ընթացքի համար թէպէտ և կողմնակի և անկողմնակի ճշնշումների ենթարկւեցան Պօլսում, — այնուամենայնիւ մինչև վերջը անդրդւելի մնացին:

Մատթէոս կաթողիկոսը միշտ այն էր պնդում թէ՛ քանի որ ինքը տակաւին Ս. Էջմիածնում ս. Օծումն ընդունած չէ, դեռ ևս կաթողիկոս չէ, հետեւեալ իրաւունք չունի, որեւէ թղթի կամ ծրագրի վաւերացումը տալ իբրեւ ամենայն հայոց կաթողիկոս:

Նրա այդ պատճառաբանութիւնը, վերջ ի վերջոյ, յարգւեցաւ մինչև նրա Թիֆլիզ ժամանելն, ուր Վեհափառը կրկին մերժեց իրան եղած ստորագրելու առաջարկը: Վերջապէս հասաւ Էջմիածին, օծւեցաւ և դարձեալ մերժեց, միշտ մերժեց:

Մատթէոսի այդ կուռ մերժումներն էին, որ նրան և նրա կաթողիկոսութիւնը, վերջին տարիներում, «վշտալի» դարձրին:

Այսպիսով ահա Լորիս-Մելիքովի ծրագիրը գլուխ չգալով՝ հայ եկեղեցւոյ միացումը տեղի չունեցաւ ռուսաց եկեղեցւոյ հետ։

Թ

Լորիս-Մելիքովը թէպէտեւ լաւ քաղաքագէտ էր, բայց Ալի փաշային չէր համարում։ Որովհետեւ մինչդեռ առաջինը իւր լուռ ու մունջ և ծուռ ու մուռ գործողութիւններով, տաճկահայերի մէջ ներքին ատելութիւն էր ծնեցնում դէպ 'ի ռուս կառավարութիւնը, Ալի փաշան, ընդհակառակը, այդ ժողովրդի սիրտն ու հոգին ձեռաց դէպ 'ի Սուլթանի գահոյքն էր գրաւում մի փայլուն, ակնյայտնի և խորագէտ ձեռնարկութեամբ, որ էր տաճկահայերին ինքնավարութիւն կամ սահմանադրութիւն տալն, փոխանակ նախկին «գերագոյն ժողովին»։

Որպէսզի տաճկահպատակ հայերն կամայ թէ ապամայ, գիտութեամբ թէ անգիտութեամբ օտարագլխի դիւանագէտների թալակը չընկնին՝ Ալի փաշան ինքը, ինքնաբերաբար՝ տաճկահայերին սահմանադրութիւն տուաւ, որպէսզի առանց այլ ևս գաղտնի և յայտնի ոստիկաններ և ժանդարմներ պահելու՝ հայերի իրանց բերանից, իրանց ճառերից և իրանց թերթերից լսէ և ճիշտ տեղեկութիւն ունենայ այն ամենի մասին, ինչ որ կատարւելու են նրանց մէջ, թող որ երեսփոխանների թւի մէջ պէտք է մտնէին Բարձր Դռան հայ ազգի պաշտօնեաները։

Այսպիսով Ալի փաշան մէկ ձեռքով երկու ձմերուկ բռնեց։

Ժ

Պոլսոյ ազատամիտ հայ երիտասարդութիւնը սահմանադրութեան առթիւ, իւր ժամանակին, շատ խօսեց ու գրեց, շատ ճառեց ու ներբողեց և նոյն իսկ ինքն իրան հեղինակ հրատարակեց Ալի փաշայի այդ հարազատ զաւակին, որի ծնած օրն և եթ նա լաւ գիտէր, որ նա,—այդ զաւակը,—բնաւ չպիտի կարողանայ երբ և իցէ զօրանալ, կազդուրւել, ոտքի կանգնել և իւր ազատ կամքովը շարժւել։ Բայց այդ ինչ փոյթ։

Պոլսոյ հայութիւնը՝ նա մանաւանդ երիտասարդութիւնը շատ գոհ էր և երջանիկ, որ ամէն տարի մայիսին՝ կարողանում էր անարգել խմբւել Վոսփորի դալարագեղ, սաղարթալից ավերում և իբր թէ ազատ հայութեան ազատ երգերով՝ օդը թնդացնել։

Լսելով այդ աղաղակները, այդ բարձրագոյն «կեցցէ ազգն ու սահմանադրութիւն» Ալի փաշան Վոսփորի միւս ակից քմծիծաղով անդրադարձնում էր «կեցցէ և հայ զէվզէկութիւնը»։

Սակայն բանն այդ չէ, այլ այն, որ 'ի շնորհս Լորիս-Մելիքովի տաճկահայերը սահմանադրութիւն ստացան ի մեծ ցաւ, մինչև իսկ 'ի զայրոյթ ռուս դիւանագիտութեան, որ սակայն տաճիկ դիւանագիտութեան, երեսից կրած այդ պարտութեամբ չխրատւեցաւ, այլ նորանոր փորձեր արաւ։

ԺԱ.

Գէորգ Դ-րդ դեռ ևս Պրուսայի Առաջնորդն էր, երբ Պետերբուրգում նրան ս. Էջմիածնի ապագայ կաթողիկոսացու էին համարում։ Մատթէոսի յան-

կարծական և անակնկալ մահից յետոյ, Պօլսոյ ազգա-
յինք իրանց և ողջ տաճկահայերի ճնշող ձայներով
(որ, սակայն, մի մարդու,—Ներսէս եպիսկոպոս Վար-
ժապետեանին իբրև մի թղթատարի էին յանձնել էլ-
միածին բերելու) երկրորդ անգամ ոռու կառավա-
րութեան թեկնածուին կաթուղիկոս ընտրեցին ոռու-
սահայ պատգամաւորների մասնակցութեամբ 'ի հարկէ:

ԺԲ

Նորընտիր կաթուղիկոսը չէր ուզում Պօլսից մեկ-
նել, մինչև որ պօլսեանի չփոխւի, որպիսի հարցը
բարձրացած էր և՛ Մատթէոսի օրով և լրագրութիւ-
նով, մասնաւորապէս «Ժին Աւարայրի»-ով:

Կաթուղիկոսին հասկացրին և համոզեցին, որ ե-
թէ ուզում է իւր բոլոր ինդիւնները յարգւած ու կա-
տարւած տեսնել, թող նախապէս թագաւոր կայսեր
ներկայանայ: Եւ Գէորգ Դ. ներկայացաւ Պետերբուր-
գից վերադառնալիս՝ նա ծանրաբեռնւած էր ինչ-
պէս իրաւունքներով, նմանապէս և պարսաւորու-
թիւններով:

ԺԳ

Իրաւունքների մէջ մտնում էր, 'ի միջի այլոց,
նաև էլժմիածնում հոգեւոր ճեմարանի հիմնումը և ա-
ռանց գրաքննչի «Արարատ» ամսագրի հրատարակու-
մը, որոնք և գլուխ եկան, իրականացան: Իսկ պօլս-
ժեանի փոփոխումը ձգձգւեցաւ... մինչև կաթուղի-
կոսի մահը: Ղրա պատճառը այս էր: Կառավարու-
թիւնը առաջարկեց կաթուղիկոսին, որ նա ինքը նոր
պօլսեանի խմբագրէ և ներկայացնէ, ինչպէս որ իւր
նախորդ Մատթէոսն էր արել: Գէորգը պնդում էր,

որ նոր պօլսեանի խմբագրութեանը պիտի մաս-
նակցեն ոչ միայն հոգեւորականները, այլ և աշխար-
հականները: Եւ ոչ միայն ոռուսահայերը, այլ և տաճ-
կահայերը, պարսկահայերը և հնդկահայերը:

Կառավարութիւնը առաջարկեց կաթուղիկոսին
մատնանիշ լինել այն աշխարհական անձերին թէ՛ Ռու-
սաստանում և թէ՛ արտաքոյ նրան, որպէս զի դես-
պանների միջոցաւ ազդարարւեն ու հրաւիրեն էլժի-
ածին: Կաթուղիկոսը պատասխանեց, որ աշխարհա-
կան պատգամաւորներին. երբ նրանք ընտրւեն, նա
ինքը իւր կողմից կը ազդարարէ և կը հրաւիրէ:

Համաձայնութիւն չկայացաւ.

ԺԴ

Գէորգ Դ.-ի ստանձնած պարտաւորութիւնների
թուումն էին ա) Սոսի կաթուղիկոսութեան հետեալ
հրատարակելն 'ի պաշտօնէ և Կիլիկիայում ձեռնա-
դրւած եպիսկոպոսներին էլժիածնի հպատակութիւն
ընդունել տալն և բ) Կ. Պօլսում՝ կաթուղիկոսական
փոխանորդութիւն սահմանելն և նրա իրաւասութեան
ներքոյ Բերայում, 'ի հաշիւ ոռու գեսպանատան, մի
հայկական դպրոց հիմնելն *):

Սակայն այս պարտաւորութիւններից ոչ մէկն էլ
դուրս չեկաւ: Եւ չեկաւ կաթուղիկոսից բոլորովին
անկախ պատճառներով:

ԺԵ

Առաջին հարցի վերաբերութեամբ՝ կաթուղիկոսը
պաշտօնական կոնդակաւ արաւ, ինչ որ խոստացած

*) Ծանօթ. Թէոդոսիայում Խալիբեան դպրոցը կառա-
վարութեան յոյսը չկարողանալով արդարացնել արդէն փակ-
ւած էր այդ ժամանակ:

էր. Կիլիկիայում՝ ձեռնադրւած ներսէս եպիսկոպոս Վարժապետեանիցը և մի երկու ուրիշներէցը ստորագրութիւն ևս առաւ Սսի կաթողիկոսութեան հետ տեալ լինելուն: Սակայն Գէորգ Դ.-ի այդ կոնդակի և վարմունքի դէմ տաճկահայք բողոք բարձին և միահամուռ ձայնակցեցին Օտեանի այն կրակոտ ճառին թէ՛ «Սիսը պէտք է պահենք, որպէսզի էլ միածինը պահած լինենք»:—Ռուս դիւանագիտութիւնը մի անգամ ևս յաղթեցաւ: Եւ յաղթողն էր... մի Գրիգոր Օտեան, որը, սակայն, ստիպւած եղաւ ցմահ թողնել Պօլսը:

ԺԶ

Գալով երկրորդ հարցին,—կաթողիկոսական փոխանորդութեան,—դա էլ խափանեց Բարձր Դուռը, երբ Զալաբեան Սարգիս եպիսկոպոսը, իբրեւ կաթողիկոսական փոխանորդ, Այի փաշայի ապարանքը մտաւ Գէորգ Դ.-ի նամակը ներկայացնելու, փաշան՝ նախ քան նամակի կնիքը քանդելն մտաւորապէս այս ասաց: Սիրով և յարգանքով ընդունում եմ Զեզ, իբրեւ հայ ազգի մի եպիսկոպոսի, բայց ոչ երբեք իբրեւ կաթողիկոսական փոխանորդի, որպիսի պաշտօնը՝ ինչպէս որ ցարդ վարել է, այսուհետեւ էլ պիտի վարէ այստեղ Կ. Պօլսում՝ նստող՝ բոլոր տաճկահայերի պատրիարքը:

Կաթողիկոսին շատ բարեւ գրեցէք ինձնից և ասացէք թէ՛ երբ Մատթէոս կաթողիկոսը փոխանորդութեան այս հարցը հրապարակ հանեց՝ չէ՞ որ Գէորգն էր, (այն ժամանակ պատրիարք Պօլսում), որ ինձ ասաց չաս հարցին մէջ՝ ևս Ռուսիոյ մատը կը տես-

նամ: Արդ՝ այն ժամանակ Գէորգ Դ.-ը Պօլսէն Ռուսիոյ մատ կը տեսնար, հապա ինչպէս բան է, որ նոյն մատը էլ միածնէն տեսնել չէ կարող:

Զալաբեան Սարգիս եպիսկոպոսը յետ դարձաւ,

ԺԷ

Գէորգ Դ.-ի ստանձնած պարտաւորութիւնների չիրականանալն՝ կառավարութիւնը վերագրում էր թէ՛ իրան կաթողիկոսին և թէ՛ առաւելապէս Վահրամ եպիսկոպոս Մանկունուն, որ արդարեւ, որոշ ազդեցութիւն ունէր Վեհարանում և ընդհանրապէս յայտնի էր իբրեւ ոչ ռուսասէր: Այս պատճառաւ կառավարութեան կողմից մի հալածանք սկսեցաւ դէպ 'ի կաթողիկոսը, նա մանաւանդ դէպ 'ի Մանկունի եպիսկոպոսը: Հալածողների թւումն էր «Մշակ» լրագիրը, որ իւր գոյութեան օրիցն սկսած՝ դէպ 'ի հայ հոգեւորականութիւնը ու հոգեւոր հաստատութիւնները մի այնպիսի դիրք բռնեց, որ կառավարութեան քաղաքականութեան նկատմամբ՝ շատ նպաստաւոր եղաւ: Հետեւաբար 'ի զուր չէր, որ «Մշակը» համարւում էր «կառավարութեան օրդան, առանց սուբսիդիայի»:

Դէպքերը հետզհետէ վրայ եկան աւելի սաստկացնելու կառավարութեան կասկածը և... «Մշակի» յարձակումները:

ԺԸ

Փաղաքական որոշ ձգտումներով՝ կառավարութեանը անհրաժեշտ էր երուսաղէմում մի վանք ունենալ:

Երուսաղէմի Հայոց պատրիարքին առաջարկու-

թիւն եղաւ՝ Ս. Յակոբայ վանքը վաճառել Ռուսներին մեծագնսով։—Եւ որովհետեւ այդ բանը պատրիարքի իրաւասութիւնից վեր էր, ուստի նա մատնանիչ եղաւ Պօլսոյ պատրիարքի վերայ։ Սա էլ՝ միւսնոյն պատճառաւ, մատնանիչ եղաւ ամենայն Հայոց կաթողիկոսի վրայ։ Դէորդ Դ. էլ, իւր հերթում, յայտնեց, որ նա ինքը ևս անկարող է ինքնագլուխ մի այդպիսի հարց վճռել, այլ հարկաւոր է համազգային ժողով գումարել ամեն տեղի հայերի ներկայացուցիչներից։

ԺԹ

Կաթողիկոսի այս հիմնաւոր և անկեղծ պատասխանը՝ կառավարութիւնը իրան համար ծանր, վիրաւորական համարեց։ Եւ էլ աւելի աչքից ձգեց կաթողիկոսին։—«Մշակը» աճապարեց և, Բաֆֆի ստորագրութեամբ, մի շարք յօդւածներ տպագրելով՝ ապացուցանում էր Ս. Յակոբայ վանքի և միաբանութեան վնասակար լինելն ազգի համար։ Եւ թէ՛ ազգին այդ մեծ չարիքներից ազատելու միակ ելքը՝ յիշեալ վանքի վաճառումն է։ Ափսոս, որ «Մշակը» վանքը գնող մուշտարու անունը չէր յայտնում։

Յօդւածները, ըստ սովորականին, լի էին նախատական և վիրաւորական բառերով ու տգեղ բացականչութիւններով դէպ 'ի հայ հոգեւորականութիւնը։ Եւ կարծեմ հէնց այդ յօդւածների առթիւ էր, որ «Արարատը» «վանառուած գրիչ» անուանեց «Մշակին»։— Սա, 'ի հարկէ, վրդովուեցաւ և «Արարատին» դատի կանչել սպառնաց, բայց դժբաղդաբար չկանչեց։

Ի

Ասում ենք դժբաղդաբար, որովհետեւ դատավարութեան ժամանակ շատ և շատ հետաքրքիր դօկումենտներ, փաստեր էին հրապարակ ելնելու, ծածուկ մնացած շատ իրողութիւններ էին պատմուելու սկսեալ գրաքննական ատենում տեղի ունեցած հայ խմբագիրների ժողովից, ուր ժեներալ Մաքսիմովիչ նախագահը ժողովականներին ազատամտութեան դասեր տալով՝ բացարձակ հրահանգ և արտօնութիւն էր տալիս հայ կղերին տապալելու, — այո՛, այդ պատմական ժողովից սկսեալ՝ մինչև այն զազիր պատմութիւնը, որով «Մշակը» իւր ընթերցողներից ըսկսած էր 5 կոպէկանոց նւէրներ հանդանակել «Օրիորդ» Մանկունուն արձան կանգնեցնելու համար»։

Բայց անցնենք մենք մտորումներին*)։

ԻԱ

Նախ քան արեւելեան վերջին պատերազմի ձեռնարկելն՝ ռուս դիւանագիտութիւնը բաւականին փորձեր կատարեց տաճկահայերի մէջ ևս այնպիսի խլրտուումներ առաջացնել, որպիսիք առաջացրել էր Բալկանեան թերակղզու Սլաւոն փոքրիկ ազգութիւնների մէջ։ Սակայն դիւանագիտութեան ջանքերն ապարդիւն անցան։

Ճշմարիտ է՝ Իգնատիեւ դեսպանը յաջողած էր Կ. Պօլսում սուլար ստորագրութիւններով մի խնդրագիր կորզել Տաճկահայերից յանուն ռուս իշանու-

*) Տարզ գրածներս և այսուհետեւ գրելիներս՝ հիմնւած են յիշողութեանս վրայ, ուստի թող ներքն ինձ, եթէ ժամանակագրական սխալների հանդիպին մարդիկ։

թեան, սակայն այդ կրաւորական միջոցն եւս գործին չօգնեց:

ԻԲ

Պօլսոյ ողջ հայ մամուլը, կարծեօք «Մասիս»-ի խմբագրի—Իւթիւճեանի—թելադրութեամբ մի օր մի այսպիսի միտումաւոր լուր հրատարակեց, իբրեւ թէ՝ Գէորգ Դ. յանկարծակի Սիբիր է աքսորւած եւ այնտեղ հացով եւ կվասով միմիայն կը կերակրուի՝ սուսերամերկ ժանդարմների խիստ հսկողութեան տակ:

Ողջ Պօլսը դղրդաց: Իգնատիեւիին տրւած խընդրագոյն ստորագրող ամբօխը՝ դէպ 'ի դեսպանատուն գրոհ տալով՝ խնդիրը յետ էր պահանջում: Եւ թէ՛ պէտ այլանդակ լուրը թէ 'ի պաշտօնէ եւ թէ՛ մասնաւոր միջոցներով հերքւեցաւ, սակայն նա իւր որոշ ազդեցութիւնը գործել պրծել էր եւ նպատակին հասել:

Տաճկահայերը թէ՛ Պօլսում եւ թէ՛ Փոքր Ասիայում տեղերիցը շարժ չեկան. Սլաւօնների օրինակին նրանք չկամեցան հետեւել:

ԻԳ

Տաճկահայ գործիչները լաւ վարեցան արդեօք թէ՛ վատ, որ չհամակերպելով Իգնատիեւի քաղաքական ծրագրին՝ նրան եղջիւր ցոյց տւին,—գա բոլորին այլ հարց է, կարօտ թեր եւ դէմ վիճաբանութեան: Իլխաւոր բանը նրանումն է, որ նրանք,—այդ գործիչները,—իրանց ազգայինների համար նախապատիւ եւ օգտակար համարեցին իրանց թագաւորին,—Օսմանեան Գահակալին—հաւատարիմ մնա-

լով՝ առանց այն էլ նրա նոյն օրերի դժւարին կացութիւնը՝ իրանց կողմից եւս չդժուարացնել:

ԻԴ

Տաճկահայ գործիչների կարծիքն ունէր նաեւ ամենայն հայոց կաթուղիկօսը, որ եւ պարզ 'ի պարզոյ յայտնեց Լորիս-Մելիքովին, երբ սա պատերազմի նախնիք օրերից մէկում Ս. Էջմիածին ուխտի գնալով՝ կաթուղիկօսից կոնդակ էր խնդրում յանուն Փոքր Ասիոյ տաճկահայերին, որպէս զի նրանք ռուս բանակի դէմ արգելքներ չհանեն, այլ ձեռքներիցը եկած օգնութիւնը ցոյց տան:

—«Դժբաղդաբար,—պատասխանել էր Գէորգ Դ.—տաճկահայերը ինչպէս մինչեւ հիմայ օգնել են ռուս բանակին, այսուհետեւ նոյնպէս կօգնեն, մանաւանդ երբ անոր (բանակի) գլուխ անցած են, տղաս. քեզ եւ Լաղարովի նման հայ զօրավարներ, Ուստի ինձ, կաթուղիկօսիս ալ հարկ չկայ քաղաքական այդ խաղերուն մէջ մտնալ: Ինձի միայն սա կը մնայ իմ եւ ազգիս կողմէն կրկնել՝ Տէր, զի՛ բազում եղեն նեղիչք իմ»:

ԻԵ

Սակայն ինչ որ Իգնատիեւի եւ Լորիս-Մելիքով չյաջողեցան ձեռք բերել Պօլսում եւ Էջմիածնում, նոյնը ձեռք բերեց ամենայն հեշտութեամբ Կովկասեան իշխանութիւնը Թիֆլիզում ըստ այն ռուսական առաւին թէ՛ «ձուկ չեղած տեղում, խեցգետինն էլ ձկան տեղ է անցկենում»:

«Մշակ» լրագրի ջանքով Թիֆլիզի հայերի կողմից մի ազդեց խմբագրուեցաւ եւ յատուկ պատգա-

մաւորութեամբ, որի նախագահը Գրիգոր Արծրունին էր, ներկայացրեց մեծ իշխան փոխարքային՝ թագաւոր կայսեր ներկայացնելու համար,

Ադրես տուղները կայսեր պաղատում էին իւր քաղցր ուշադրութիւնը դարձնել իրանց տաճկահայ եղբայրների վրայ:

Եւ «ազատարար կայսրը իւր ուշադրութիւնը դարձրեց տաճկահայերի վրայ, պատուիրելով Բալկանեան բանակի ղեկավար մեծ իշխանին Ս. Ստեփանօյի դաշնագրութեան մէջ 16-րդ յայտնի յօդուածը ներմուծելով:

Այդ յօդուածի առթիւ՝ մեծ իշխանին անձամբ անձին խնդրել տրի՛ն նաև ներսէս պատրիարքը վարժապետանին, միայնգամայն հակառակ իւր կամքին, գրեթէ բռնազբօսիկ կերպով, նրան Ս. Ստեփանօ ուղարկելով:

Կարծեօք իւր հէնց այս տատանող վարմունքի համար էր, որ «Մշակը» ներսէս պատրիարքին «դաւաճան» անւանեց:

Բայց մենք դառնանք Ս. Ստեփանօյի դաշնագրութեան 16-րդ յօդուածին:

ԻԶ

Ս. Ստեփանօյի դաշնագրութեան 16-րդ պարբերութեամբ, ինչպէս յայտնի է, Օսմանեան Կառավարութիւնը պարտաւորուած էր ռուսաց զօրքը Անավայրի տօլիայից դուրս գալուց յետոյ՝ այնտեղ բեֆօրմներ մտցնել Ռուս կառավարութեան հսկողութեան ներքին:

Այս նշանակում էր, որ Փոքր Ասիայի հայերը

տաճկաստանին հպատակ մնալով հանդերձ՝ միևնոյն ժամանակ Ռուսաստանի հովանաւորութեան տակն էին մտցնում ի պաշտօնէ:

Այս դրութիւնը, ինքնրստինքեան, շատ էլ նախանձելի դրութիւն չէ, նա մանաւանդ երբ յայտնի է, որ թէ տիրապետող և թէ հովանաւորող տէրութիւններից ոչ մէկի էլ հոգսը՝ իսկապէս հայերը չէին, այլ իրանց առանձին առանձին իրերահակառակ շահերը, փորացաւերը:

ԻԷ

Ռուսաստանի փորացաւը, սկզբից ի վեր, միշտ այն է եղել, որ կարողանայ այս կերպ կամ այն կերպ տիրել Փոքր Ասիային: Բայց որովհետև այդ նպատակին ուղիղ ճանապարհաւ հասնելը՝ շարունակաբար խոչընդոտների էր հանդիպել՝ ոչ այնքան թոյլ տաճիկ կառավարութեան, որքան խորամանկ Ալբիոնի կողմից, ուստի ռուս դիւանագիտութիւնը այս անգամ իւր գործելու եղանակը փոխեց:

Փոքր Ասիային տիրելու յետին նպատակը՝ նա այս անգամ հայկական բեֆօրմներով կամեցաւ պատրուակել, վարագուրել:

ԻԸ

Եւ արդարև. Ս. Ստեփանօյի դաշնագիրը ստորագրելուց անմիջապէս յետոյ՝ գաղտնի հրահանգ ուղարկւեցաւ Էրզրում՝ Լազարեան ժենեռալին, որ չթոյլ տայ հայերին գաղթելու և ամեն կերպ աշխատի, որ հայ ժողովուրդը այս անգամ տեղիցը չըշարժ գայ: Եւ Լազարեանը իրան ուղղւած պատւերը ճշտութեամբ կատարեց:

Ո՞վ չի յիշում Ղարաբաղի այդ սէգ հերոսի յայտնի սրտառուչ կոչը, որով ռուս բանակի հրամանատարը, (Լազարեանը) յորդորում և խրատում էր Սնատուխայի հայերին՝ չթողնել իրանց հայրենի օջախը, իրանց պապերի ու հայրերի շիրիմները, իրանց եկեղեցիները և այլն և այլն:

Դարձեալ՝ ով չէ մտաբերում այն ներբողները, որ յիշեալ կոչի առթիւ «Մշակ»-ը, — միշտ և հանապազ փայլերի և լոյսի վրայ նետուող այդ գրական թիթեռնիկը, — շուայում էր ժենեռալ Լազարեանի հայաստութեանը, ազգասիրութեանը:

Մինչդեռ հարցը շատ պարզ էր: Լազարեանին՝ իբրև մի զինուորի հրամայեցին թոյլ չտալ հայերին գաղթելու: Եւ նա թոյլ չտուեց: Իսկ դրանից մի քանի ամիս առաջ՝ հրամայել էին ժենեռալ Տէր-Ղուկասեանին՝ գաղթեցնել Ալաշկերտի հայերին: Եւ նա գաղթեցրեց: Դեռ մի կողմ մնան նախկին գաղթականութիւններն:

Հաստատապէս չեմ կարող ասել՝ Լազարեանի ազգասիրական տեսակետով թէ՛ հայկական ազգասիրական տեսակետով, կամ թերևս տաճկական ազգասիրական տեսակետով էր, որ ներսէս պատրիարք Վարժապետեանն ևս՝ ձայնակցեց Լազարեանին և զօրեղ աջակցութիւն ցոյց տուեց նրան գաղթականութիւնը խափանելու համար:

Ի՞նչ

Այսպէս թէ այնպէս պատերազմից յետոյ ռուս զիւանազիտութիւնը տաճկահայերի նկատմամբ թողեց նախկին եղանակը: Առաջ նա տաճկահայերին

գաղթեցնում էր (նորանուաճ երկիրները մշակելու, զարգացնելու համար), այժմ գաղթականութիւն խանգարում է, չէ թոյլ տալիս:

Պատճառ.

Պատճառը նախ և առաջ այն է, որ մշակելու և զարգացնելու նոր երկիր առ այժմ չկայ: Եւ երկրորդ՝ որ ամենագլխաւորն է՝ տաճկահայերը պէտք է իրանց հայրենիքում մնան, որպէս զի կարելի լինի նրանց համար ընթերցանութիւններ պահանջել առանձին կառավարութիւնից:

Քրիստոնեայ տարրից իսպառ դատարկած մի երկրի համար՝ ինչ առիթ գտնել և ընթերցում պահանջել: Եւ ո՞ւր համար պահանջել: Ո՛չ, տաճկահայերը թող այս անգամ տեղերիցը չջարժւին, դիւանագիտութեան համար անհրաժեշտ է:

Միտքս պարզեմ:

Լ

Մենք տեսներ, որ վերջին արևելեան պատերազմին ձեռնարկելուց առաջ ռուս զիւանազիտութիւնը շատ աշխատեցաւ՝ տաճկահայ տարրին ևս ոտքի հանելու, ճաճիկ տիրապետութեան դէմ նրան ապստամբեցնելու:

Սակայն զիւանազիտութիւնը յաջողութիւն չը գտաւ: Ոչ մի արդիւնք չարտագրեցին նմանապէս «Մշակ»-ի այն ամեն թմբկահարութիւններն ու գրգռչութիւնները, որ պատերազմի տեղութեան ժամանակ շարունակ անում էր այդ թերթը, իբր թէ՛ տաճկահայերը արդէն ոտքի են կանգնել, իբր թէ՛ Վանայ բերդի վրայ ուժեղ յարձակումներ են գործւել, իբր

Թէ՛ յարձակուող հայ կտրիճներէցը 70 և աւելի զոհեր են եղել և այլ այսպիսի առասպելներ ու զառանցանքներ, որոնք,—կրկնում ենք,—այնուամենայնիւ չկարողացան հայերի մէջ խլրտիւն առաջ բերել Կովկասում կամ Տաճկաստանում:

ԼԱ

Սակայն դրանով դիւանագիտութիւնը չվհատեցաւ: Այլ խլրտիւնների առաջացնելը թողեց ապագային, մինչև պատերազմի վերջանալուն: Եւ արդարև հէնց որ պատերազմը վերջացաւ՝ Ս. Ստեփանօյի գաշնագրում յօդուս քանկահայերին իբր թէ՛ դուրս եկաւ 16-րդ պարբերութիւնը, որով բեֆօրմներ պահանջելու և նրանց իրազօրժման վրայ հսկելու իրաւունքը ձեռք բերեց, կորդեց ռուս կառավարութիւնը՝ իւր զօրքի ուղքերի տակ տապալւած հակառակորդից:

Իրաւունք ձեռք բերելով հանդերձ՝ ռուս կառավարութիւնը շատ լաւ իմանում էր, որ Բարձր Դուռը յօժարակամ բեֆօրմներ չի մտցնել: Գիտէր և այն, որ տաճիկ կառավարութիւնից՝ լոկ պահանջ անելուցն ևս՝ բան չի դուրս գալու: Այլ հարկաւոր է գործնական միջոցների դիմելը:

ԼԲ

Միջոցներից ամենալաւը համարեցաւ Փոքր Ասիայի հայերի մէջ խլրտիւն առաջացնել՝ Կովակասի հայերի միջոցաւ: Ուստի և որոշեցաւ ռուսահայերից կամաւորների խմբեր կազմակերպելով՝ ուղարկել Տաճկահայաստան: Եւ ահա Թիֆլիզում և գաւառական յայտնի քաղաքներում սնկի պէս սկսան բանել:

հայկական կենդրոնական և գաւառական կոմիտեաներ: Դրանք փոքր և մեծ կամաւորների խմբեր կազմեցին, ղինեցին և սահմանն անցկացրին: Իսկ սահմանապահ զօրքերը գաղտնի հրահանգ ստացան՝ կազմ և պատրաստ լինել և անմիջապէս սահման անցնել, հէնց որ այն կողմում խլրտիւն ծագի և սուր կերպարանք ստանայ:

ԼԳ

Կենդրոնական կոմիտեի հոգին, ղեկավարը ժենեւայ Տէր-Աստուածատրեանը և Գրիգոր Արծրունին էին:—Իսկ գաւառական կոմիտեաները ղեկավարւում էին զանազան երիտասարդների ձեռքով, որոնցից շատերը ցարդ կենդանի են և գործում են «Դաշնակցութեան» գործիչների շարքում թէ մեր կողմէրում և թէ արտասահմանում: Յիշեալ երիտասարդների շարքումն է եղել և այս տողերի գրողը*):

Մեր այժմեան, այսպէս ասած, պաշտօնական «Դաշնակցութիւնը»,—ինչպէս յետոյ կը տեսնենք,—կազմակերպւել է ուշ, 1900 թուականին, բայց նրա հիմքը դրւած է, նա անպաշտօն կերպով կազմւած Ս. Ստեփանօյի գաշնագրի ստորագրւելուց անմիջապէս յետոյ:

Եւ կազմւած, հիմնաւորուած է Կովկասեան իշխանութեան գաղտնի թելադրութեամբ, նրա անպաշտօն աշակցութեամբ:

ԼԴ

Այս ասելով՝ մեր մտքովն անգամ չի անցկենում

*) Տես «Լուսնայ» № 4 —1906. «Յիշողութիւններ» յօդ.

որ և է սուեր ձգել մեր հին և նոր գործիչների յիշատակի և անւան վրայ—Ո՛հ, քաւ լիցի մենք գիտենք, քաջ համեղւած ենք, որ նրանք ամենքն էլ ոգեւորւած են եղել և հիմայ էլ ոգեւորում են ազնիւ զգացմունքներով։ Նրանք գործել են, նրանք զոհւել են իրանց տաճկահայ եղբայրներին օգնելու սուրբ գաղափարով։

Այս ճիշտ է, ինչպէս 2 անգամ 2 անում է 4։ Բայց ճիշտ է և այդ ամեն գործունէութիւնը, այդ ամեն բարոյական և անձնական-նիւթական շահաբերութիւնը՝ կատարւած է յօգուտ և 'ի շահ ուսւ քաղաքականութեանը և եթէ։

Այս ճակատագրական երևոյթը 200 տարուց 'ի վեր ծանրացել է մեզ վրայ։ Եւ դեռ շարունակում է ծանրանալ։

Դառնանք հարցին։

ԼԵ

Անգլիան շատ լաւ հասկանում էր, թէ ինչ նպատակաւ ուսական դիւանագիտութիւնը Ս. Ստեֆանոյի դաշնագրի մէջ ընթերցումների պահանջ դրեց տաճկահայերի օգտին և ընթերցումների վրայ հսկելու իրաւունք ձեռք բերեց։

Ուստի և Լայարդը,—Կ.Պօլսոյ անգլիական դեսպանը,—անմիջապէս ձեռնարկեց 16-րդ յօդւածի չեղորացմանը ուսական ազդեցութիւնից։

Դեսպանը նախապէս Սուլթանի հետ տեսակցելով և նրա հաճութիւնը ստանալով՝ հրապարակ հանեց հայ պատւիրակների Եւրոպա ուղղւորւելու և Բերլինի վեհաժողովին ներկայանալու հարցը։

Ինչպէս յայտնի է՝ պատւիրակներն էին՝ Մկրտիչ

Եպիսկոպոս (այժմեան Վեհափառ Կաթողիկոսը), Խորէն Եպիսկոպոս Նարպէյ, Մինաս Չերազ և Փափազեան։

1.2

Կ.Պօլսոյ հայ ժողովրդին այնպէս էին հասկացրել, իբրեւ թէ պատւիրականութիւնը Եւրոպա գնաց Բարձրագոյն Դռնից ծածուկ և իբրեւ թէ՝ պատւիրակութեան ու պատրիարքի—Ներսէս Վարժապետեանի մէջ տեղի ունեցած բանակցութիւնները՝ կատարւում են Բարձրագոյն Դռնից ծածուկ։—Մինչդեռ պատւիրակների ամեն մի քայլափոխը, նրանց տեսակցութիւններն ու խօսակցութիւնները եւրոպական քաղաքագէտների հետ, մասնաւորապէս Նարպէյի խօսակցութիւնը Պետերբուրգում իշխան Գորչակով կանցլերի հետ և նրանց ուղարկած ու ստացած, նոյն իսկ ծածկադիր, հեռագիրների բովանդակութիւնը՝ աւելի ճիշտ և աւելի մանրամասն կերպով անգլիական դեսպանին և Բ. Դռանն էին յայտնի՝ քան հայոց պատրիարքին և հայ ժողովրդին։

Վերջիններս մի տեսակ մանեքէնի պաշտօն էին կատարում Անգլիայի և Բ. Դռան համար։

ԼԵ

Մասնաւոր շրջաններում էլ, լրագրութիւնում էլ շատ անգամ խօսւած ու դրւած է, թէ հայկական հարցը փչացնողը Անգլիան է եղել. թէ՛ եթէ որ 16-րդ յօդւածը Բերլինում չյեղաշրջւէր՝ Ռուսաստանը վաղուց ընթերցումներ մտցրած կը լինէր Տաճակահայաստանում։—Մասնաւորապէս «Մշակը» այս կէտը շատ է շօշափել ու պաշտպանել ոչ միայն Գրիգոր

Արծրունու, այլ նա և այժմեան խմբագրի—պ. Քա-
լանթարի օրով:

Ի հարկէ ամեն ոք ազատ է իւր կարծիքն ունե-
նալ և նրան պաշտպանել: Բայց պնդել թէ Ռուսաս-
տանը բեֆօրմների հարցը բարձրացրեց բեֆօրմների
համար և յատկապէս տաճկահայերի օգտին՝ նշանա-
կում է իսպառ անտեղեակ լինել ռուսական քաղա-
քականութեան ոգւոյն ընդհանրապէս և մեր ազ-
գի վերջին երկու դարերի պատմութեանը մասնա-
ւորապէս:

ԼԸ

Երբ Անգլիան հայ պատւիրականութիւն էր ու-
ղարկել տալիս Բերլին՝ նպատակը բեֆօրմների գործը
փչացնելը չէր, այլ ռուսաց ազդեցութեան ջնջելն էր
(և այդպէս էլ եղաւ) գէթ դաշնագրով: Եւ երբ որ
Արդիւ Համիդ Սուլթանը Լայարդի խորհրդին համա-
կերպում էր՝ իրան մտքումն այն ունէր թէ՛ թող առ
այժմ որսը Ռուսաստանի ճանկից ազատուի, այնուհե-
տե բեֆօրմներ մտցնելն ու չմտցնելը կախած կը
լինի եւրոպական տէրութիւնների մրցակցութիւնից:
Իսկ եւրոպական մրցակցութիւնից օգտւելու, նրանից
մեծապէս շահւելու մէջ՝ Օսմանեան խորամանկ դա-
հակալը հօ խամ չէր:

Գալով Ռուսաստանին՝ եթէ նրա էլ նպատակը
Տաճկահայաստանը չէր, այլ տաճկահայերը,—նա միշտ
կարող էր յօդուտ վերջիններիս բեֆօրմներ պահան-
ջել՝ նոյն իսկ Բերլինի դաշնագրութիւնից յետոյ՝ իբրեւ
մինը նոյն դաշնագրին ստորագրողներից:

Ընդհակառակը՝ փաստեր կան, որ Ռուսաստանը

քանիցս անգամ՝ հակառակեցաւ Տաճկահայաստանում
բեֆօրմներ մտցնելուն: Ռուսաստանը մինչև անգամ
հանդիսաւոր կերպով իւր արտաքին գործոց նախա-
րարի բերանով հրատարակեց ի լուր աշխարհի թէ՛
«իրան հարկաւոր է Տաճկահայաստանը, միայն թէ ա-
ռանց հայերի»:

ԼԹ

Լաբանով—Ռաստոփսկու վերջին բառերն չատ և
չատ նշանակալից են:—Եւ ցոյց են տալիս, ուղղակի
մատնում են Սասնոյ և առհասարակ տաճկական միւս
հայաբնակ վայրերի, նոյն իսկ Պոլսոյ հայերի համար
արեան բաղանիքներ սարքողին,—Եւ, յիրաւի, այն
օրից երբ Սան Ստեֆանոյի դաշնագրի 16-րդ յօդու-
ածը Բերլինում 61-ի փոխարկւեց, այսինքն՝ երբ հայ-
կական հարցը՝ ռուսական հարցի փոխանակ՝ միջ-
ազգային հարց դարձաւ,—հէնց այն օրիցն ի վեր
ռուսաց քաղաքականութիւնը դէպի մեզ՝ հայերս բո-
լորովին փոխւեցաւ: Եւ հրապարակ հանւեցաւ հայե-
րիս ջնջման ծրագիրը: Այդ ծրագրի ֆազերին հետ
մենք հետզհետէ կը ծանօթանանք այսուհետե:

Խ

Ս. Գրքում մի այսպիսի ասացւած կայ թէ՛ «դեւք
միմեանց հակառակ են, բայց ի կորուստ մարդկանց
միաբանին»:

Դարերից ի վեր միմեանց թշնամանող, միմեանց
հալածող, միմեանց համար զուր և հոր փորող ռուս
և տաճիկ դիւանագէտները, Բերլինի վեհաժողովից
յետոյ, յանկարծ միացան, մտերմացան... մի բուռ
հայութիւնը բնաջինջ անելու համար:

Պատճառ:

Պատճառներ կային:

ԽԱ.

Ռուս կառավարութեան պատճառը այս էր, որ
ա) հայերը և նրանց կաթողիկոս Մատթէոսը՝ ռուս
և հայ եկեղեցիների միացման գործը խանգարել
էին. բ) Ալի փաշայի տւած «Ազգային Սահմանադրու-
թիւնը» սիրով ընդգրկելով՝ ապագայ Լորիս-Մելի-
քոյնների և Զալալեանների ապագայ և գաղտագողի
ձեռնարկութիւնների հանդէպ պատնէշ էին քաշել
տւել. գ) վերջին արևելեան պատերազմի նախընթաց
օրերում՝ ռուս դիւանագիտութեան յայտնի և գաղտ-
նի հրաւերների հանդէպ խուլ և համր էին ձեւացել,
մինչև իսկ եղջիւր ցոյց տւել, և վերջապէս դ) պա-
տերազմից յետոյ՝ անգլիական դեսպանի խորհրդին
անսայով և վեհաժողովին հայ պատերազմականութիւն
ուղարկելով՝ ռուս քաղաքականութեան ունեցած ծրա-
գիրը ճաճկահայաստանի վերաբերութեամբ՝ յեղաշրջ-
ւելու քարուքանդ լինելու առիթ էին տւել Ռե-
լինում:

ԽԲ

Ամբողջ երկու հարիւր տարի, մերթ գիտակցո-
ւէն, մերթ անգիտակցօրէն, ռուսաց շահերին ծառա-
յող մի ժողովուրդ՝ այժմ անհաւատարմութեան նշան-
ներ է ցոյց տալիս և նախկին, սովորական վստահու-
թեամբն ու հյուսթեամբը չէ գալիս և մեր գիրկը չէ
ընկնում, — ռուսի թող կորչի նա, այդ ժողովուրդը,
որ ինձ թողած Անգլիայի խորհրդին ու օգնութեանն
է դիմում:

Այդ դիմումը այդ ժողովուրդը ինքնուրոյնաբար,
գիտակցաբար է անում թէ՛ այլոց թելադրութեամբ և
առանց գիտակցութեան ու խորը կշռադատութեան, —
դա միևնոյն է ինձ համար:

Այսպէս էր խորհում և ինքն իրան ասում ռուս
կառավարութիւնը՝ երբ իւր բարեկամական ձեռքն էր
մեկնում դէպ ՚ի տաճիկ կառավարութիւնը,

ԽԳ

Վերջինիս համար ռուսաց առաջարկութիւնը մի
կատարեալ երկնային մանանայ էր: Ուստի և Կարմիր
Սուլթանը ապաճարանօք բռնեց այդ բարեկամական
ձեռքը և պինդ սեղմեց՝ միևնոյն ժամանակ՝ մեկնո-
ղի փոփոխամտութեան, միամտութեան վրայ մտքումը
պինդ ծիծաղելով:

Հայութեան ջնջումը՝ օսմանցիների համար՝ հա-
մահաւասար էր ռուսաց և նրանց դարաւոր քաղա-
քականութեան ջնջմանը՝ նրա վրայ խաչ քաշելուն
Փոքր Ասիայում: Որովհետև հայերը ռուսաց քրիստո-
նեայ լինելուցը հրապուրելով ու խրախուսելով մի
կատարեալ գործիք էին դարձել նրանց ձեռքին: Նը-
րանք նրանց լրտեսներին ու տօպօգրաֆներին շարու-
նակ և անարգել պտտացնում էին Փոքր Ասիայի այս
և այն մասում նախ քան պատերազմների հրատարա-
կումը: Իսկ պատերազմների ժամանակ՝ ռուս բանակ-
ներին ուղղակի առաջնորդ և ուղեցոյց էին լինում,
կրօնական հանդէսներով նրանց դիմաւորում, նրանց
առատ պաշար մատակարարում և այլն. և իրանց
ստորուկ և ռայա տեղով՝ յանկարծ միջազգային ժո-
ղովների և դաշնագրերի մէջ ևս՝ ձայն ու տեղ են

ստանում ու գրաւում: Եւ ո՞վ է իմանում, թէ նրանց երեսից և նրանց անունից դեռ ի՞նչ տեղակ խաղեր են խաղալու մեր, — տաճիկներին, գլխին ընչաքաղց եւրոպացիք:

ԽԴ

Հինգ հարիւր տարի լուռ ու մունջ, խաղաղ, գլխակօր, հյու և հաւատարիմ կերպով ծառայելուց յետոյ՝ յանկարծ այսքան և այսպիսի փոփոխութիւն, — ոչ, այլ ևս մեզ պէտք չէ այդ ժողովուրդը, թո՛ղ, ուրեմն, կորչի,

Նա մանաւանդ որ դրա կորստեան, ջնջման գործումը՝ միայնակը և պատասխանատուն միայն ես չեմ, այլ և դրանց երէկւայ և նախընթաց օրւայ պաշտպանը, — Ռուսաստանը:

Այսպէս էր խորհում և ինքն իրան ասում տաճիկ կառավարութիւնը՝ երբ համակերպում էր ռուս կառավարութեան ծրագրին:

Կաթնատու կովը՝ երբ իւր տիրոջը այլևս կաթ չէ տալիս և մինչև անգամ կթողին քացի է տալիս, — տիրոջ համար ուրիշ ոչինչ չէ մնում անել, եթէ ոչ մորթել այդ կովը:

Եւ ռուս ու տաճիկ քաղաքագէտները իրանց դանակները սրելով՝ ընկան այդ հայկան հայի ջանին և ձեռնարկեցին նրա մորթոտմանը:

ԽԵ

Ո՛չ Մատթէոս և ոչ էլ Գէորգ կաթողիկոսները չարդարացրին՝ ռուս կառավարութեան իրանց վրայ դրած քաղաքական յոյսերը:

Այդ դեռ բաւական չէր:

Նրանք ռուսատեցութեան ակնյայտնի ապացոյցներ ցոյց տւին՝ շատ անգամ արհամարհելով պօլիօթեհիան և կառավարութեան երբեմնական մասնաւոր հրահանգները, որոնք հակառակ էին հայ ժողովրդական եկեղեցւոյ ոգւոյն և շահերին,

Դարձեալ՝ այդ երկու կաթողիկոսները՝ իրանց հիմնած դպրոցներով ու ձեմարանով ռուսահայերի մէջ՝ նրանց մայրենի լեզւին ու գրականութեան ծաղկմանն ու զարգացմանը զգալի զարկ տւին:

Վերջին հանգամանքը մանաւանդ՝ կառավարութեան աչքում շատ փտանգաւոր թւաց: Ուստի իւր զայրոյթը նա ամենից առաջ՝ դրանց վրայ թափել փորձեց:

ԽԶ

Ինչպէս միշտ, այս անգամ ևս «Մշակը» հաւատարիմ մնալով իւր դերին, չարաչար յարձակումներ սկսեց գործել հայ դպրոցների վրայ, որոնք, ի հարկէ, թերութիւններ, պակասութիւններ ունէին, բայց երբէք արժանի չէին այն բուռն կատաղի և անդուսպ հայհոյութիւններին, որոցմով «Մշակը» վարկաբեկ անում: Կոտորում էր այդ դպրոցները հայ ժողովրդի աչքում:

«Մշակը» բանն այնտեղ հասցրեց, որ պահանջում էր թէ՛ հայոց եկեղեցական ծխական դպրոցների դռները բաց պէտք է լինի ոչ միայն այլակրօն հայերի, — կաթողիկոսների, լիւտերականների և մու-

սուլմանները, — այլ նաև ամեն մի այլազգի, — թուրքի, ռուսի, քրդի, վրացու, առաջ^{*)}։

Արծրունու այս միտքը՝ այն ժամանակաւ հայ երիտասարդութիւնը հայ ազատամտութեան թագն ու պսակն էր համարում։ Իսկ կառավարութիւնը այդ մտքի վրայ՝ իւր կազմած մօտակայ ձուլման ծրագրի հիմքն էր կառուցանում։

Ինչ և իցէ։

ԽԵ

Վերևում յիշեցինք, որ Մատթէոս և Գէորգ կաթողիկոսներից կառավարութիւնը խէր չտեսաւ։

Ժամանակները փոխւել էին։ Փոխւել էին և մարդկանց գաղափարները։ Ժողովրդեան աչքում հոգեւորականութիւնը իւր նախկին հմայքը այլ ևս չուներ։ Այնպէս որ այն ահագին ծառայութիւնները, որ կառավարութեանը մատուցել էին Յովսէփ Երկայնաբազուկ, Ներսէս Աշտարակեցի և Աղուանից մի քանի կաթողիկոսները, — այդպիսի ծառայութիւնները այլ ևս չէին կարող մատուցանել ոչ Մատթէոսը և ոչ էլ Գէորգը, եթէ նոյն իսկ շատ էլ ցանկանային։

Միւս կողմից՝ տէրութեան սահմանները շատ ա-

^{*)} Այդ կողմից «Մշակը» և նրա ղեկավարները անհամեմատ աւելի յառաջադէմ էին, քան մեր այժմեան «Ալիք» — «Զանգակը» և նրանց ղեկավարները, որոնք էջմիածնի կենդրոն ժողովում, ինչպէս յայտնի է, որոշեցին հայ գաղութների դռները բանալ միմիայն այլազաւան հայերի առաջ՝ միմիայն և ոչ թէ նաև այլազգիների։ — Միւս կողմից՝ ժամանակակից ազատամիտ հայ երիտասարդութիւնը՝ իւր նախորդից նրանով գերազանցեց, որ որոշեց թէ՛ հայ եկեղեցական կալուածքից պէտք է անխտիր օգտուին և թուրքերը, և քրդերը, և արաբները։

ռաջ էին գնացել՝ հիւպատոսների և քաղաքական ագենտների համար նորանոր տեղեր և ասպարէզներ էին բացւել։ Այնպէս որ մի հայ կամսարական հիւպատոս, օրինակի համար, Վանում և նրա շրջակայքում կառավարութեան օգտին աւելի շատ բան կարող էր անել, քան էջմիածնում նստած մի կաթողիկոս։

ԽԸ

Կաթողիկոսը անհրաժեշտ էր, որպէսզի նրա կոնդակով, նրա այս կամ այն կերպի ու եղանակի ազդեցութեամբ՝ տաճկահայ ժողովուրդը, հարկաւոր դէպքում, ոտքի կանգնէ և կառավարութեան ածած գուղուկովը պարէ։

Այժմ կաթողիկոսներից ոչ պակաս ազդեցութիւն են գործում ժողովրդի վրայ գրականութիւնը, մամուլը։

Ուրեմն թող մէջտեղից վերանան «սեւագլուխները», «փտտած պահպանողականները» «նեխած կղերամիտները» և հրապարակ իշնեն «ազատամիտները», «յառաջադիմականները», «կօսմօպօրիտները», — թող գան և գործեն հրապարակաբօս «Մշակ»-ներն ու «Խենթ» — «Կայծեր» շարադրող վիպասաներն։ Եւս և՛ դրանց երկնած ու ծնած կենդրոնական և գաւառական կօմիտետներն ու Տաճկահայաստան ուղևորող կամաւորների խմբերն։

Որոշւեցաւ՝ էջմիածնի կաթողիկոսութիւնը՝ ամփոփել և կաթողիկոսին համարելով վանահայր՝ նրա վրայ այսուհետև նայել իբրև ռուսահայերի կրօնական գործերի պետի, ղեկավարի վրայ։

Տաճկահայ եպիսկոպոսներից կաթողիկոս բե-
րելու քաղաքականութեան վրայ՝ խաչ քաշել:

ԽԹ

Դեռ ևս Դէորդ կաթողիկոսը կենդանի էր, որ
բարձրագոյն կարգադրութիւն եղաւ՝ նրա իրաւա-
սութիւնից վերցնել եկեղեցական ծխական դպրոց-
ները և յանձնել լուսաւորութեան նախարարի իրաւա-
սութեանը:

Սակայն Ներսէս պատրիարքի բողոքի վրայ՝ Իգ-
նատիեւ դեասպանը միջամտեց և Կայսր Աղէքսանդր II
մի նոր հրովարտակով վերականգնեց կաթողիկոսի
իրաւունքը դպրոցների վրայ՝ առնելով 'ի նկատի
գլխաւորապէս երեք հանգամանք:

Ծ

Դրանցից առաջինն այն էր, որ Բալկանեան թե-
րակղզու վրայ քաղաքական հորիզոնը արդէն սկսել
էր մթաղներ: Եւ հետզհետէ կուտակոււմ էին այն
ամպերը, որոնք ամենակարճ ժամանակից զկնի, վեր-
ջին արևելեան պատերազմով պայթեցան վերջ 'ի
վերջոյ:

Երկրորդ հանգամանքը այն էր, որ կաթողիկո-
սը ազդարարել և զգուշացրել էր թեմերի Առաջ-
նորդներին, որ սրանք յօժարակամ դպրոցները չը-
յանձնեն, այլ միմիայն ուժի առաջ տեղի տան:

Այդ այն դժբաղդ օրերն էին, որ հայ մամուլը
և մասնաւորապէս ազատամիտ «Մշակ»-ը Զաքարիայի
նման պապանձւել էին և միմիայն «կղերական» «Ա.
րարատն» էր, որ բաց ճակատով կուտւմ էր կառա-
վարութեան քաղաքականութեան դէմ՝ դպրոցների

վերաբերութեամբ: Կուռդների պարագլուխը Ման-
կունին էր:

Վերջապէս երրորդ հանգամանքն այն էր, որ
թէպէտ կառավարութիւնը այլ ևս կորցրել է իւր
հաւատը Դէորդ Դ. ի վրայ, բայց և այնպէս յոյս ու-
նէր, որ գուցէ կարելի լինի այս կամ այն կերպ, մի
օր, շուտ տալ, գրաւել այդ «փառասէր» կաթողի-
կոսին, թէ որ... Մանկունի եպիսկոպոսը էջմիածնից
հեռանայ:

ԾԱ

Փոխարքայ մեծ իշխանը այդ մասին, մի օր, էջ-
միածնի վեհարանում նախաճաշիկի վրայ՝ անձամբ
յայտնեց կաթողիկոսին իւր դժգոհութիւնը առ այն,
որ չնայած իրան՝ փոխարքային քանիցս անգամ ա-
րած առաջարկութեանը՝ նորին սրբութիւնը շարու-
նակում է պահել ս. էջմիածնում Մանկունի եպիս-
կոպոսին:

Դէորդ Դ., իւր հերթում, իւր դժգոհութիւնը
յայտնեց փոխարքային՝ կառավարութեան բռնած
գիրքի վերաբերմամբ դէպ 'ի ինքը, որին կառավա-
րութիւնը ուզում է զրկել 'նաև՝ իրան փոքրաւորը՝
ժառանգնորեկու իրաւունքից:

'ի վերայ այսր ամենայնի՝ Մանկունին ստիպ-
ւած եղաւ էջմիածնից հեռանալ, որպէս զի «գնդա-
կահար չլինի», ինչպէս որ պատերազմի տարին սպառ-
նացած էր փոխարքան իւր վերջին ազդարարութիւ-
նը Թիֆլիզից էջմիածին անելիս:

ԾԲ

Մանկունու հեռանալուց յետոյ՝ անմիջապէս կար-

գաղութիւնն եղաւ՝ այդ եպիսկոպոսի վերստին մուտքը Ռուսաստան արգելել:

Սակայն որքան մեծ եղաւ Ստարոսելսկու (որ Կովկ. գլխաւոր կառավ. մեծաւորն էր) զարմանքն ու զայրոյթը, երբ պատերազմը վերջանալուց յետոյ՝ Մանկունին յանկարծ էջմիածնում բուսաւ էլի:

Կարծես հայրենիքը վտանգի մէջ լինէր. սկսեցան բանակցութիւններ, ծածկագրեր, գեսպանատների և մաքսապետների մէջ իրարանցում:

Վերջ ՚ի վերջոյ՝ Կովկասի մեծ բերօղրատի առաջ՝ Պոլսոյ գեսպանատան և Փօթիի մաքսատան փոքր բերօղրատները նրանով արգարացան, որ իրանք բաց են թողել ոչ թէ Մանկունի եպիսկոպոսին, այլ Վահրամ եպիսկոպոսին:

Անեկդօտային բնաւորութիւն կրող այս հաստատ իրողութիւնը՝ ամենալաւ ապացոյց է ռուս բերօղրատիայի խեղճի և իմաստութեան չափին,

Անցնենք խնդրոյն.

ԾԳ

Գէորգ Դ. մինչև իւր վերջին շունչը հաւատարիմ մնաց իւր հայեացքներին:

Նրա մահւանից յետոյ՝ արդէն մեր դպրոցների բաղդը վերջնականապէս պէտք է վճուէր:

Կամ պէտք է փակւէին նրանք և կամ կառավարութեանը յանձնուէին:

Բանակցութիւններ սկսուեցին կառավարութեան և էջմիածնի Սինօգի մէջ:

Կովկասեան ուսումն. նշանի Հոգաբարձու Եանօսկին իւր բոլոր հանճարը գործ դրեց յափշտակ-

ման քաղաքականութիւնը՝ իրաւական հօդի վրայ դնելու: Մանկավարժական ասպարէզում Գորչակովի հոգւովն ու ուղղութեամբը ընթացող այդ բերօղրատը մինչև իսկ չխանցեց զրպարտութիւն, շառ ձգել էջմիածնի վրայ:

Սակայն նոյն «կղերական» «Արարատը» քաղաքացիական քաջութիւն ունեցաւ (երբ աշխարհիկ հայ մամուլը դարձեալ պապանձւել էր) պաշտօնական փաստերով ջախջախել Եանօսկու զրպարտութիւններն:

Կառավարութեան և Սինօգի մէջ եղած բանակցութեան հետեանքն այն եղաւ, որ Մայր Աթոռի միաբանութիւնը՝ տեղապահ Բաբամեան Մկրտիչ եպիսկոպոսի նախագահութեամբ՝ չընդունեց կառավարութեան առաջարկը և... դպրոցները փակւեցան:

ԾԴ

Այնուհետև փոխարքայի պալատում «իշխանք ժողովեցան ՚ի միասին» պատժելու և պատուհասակոծ առնելու էջմիածնի «ըմբօստ», «բունտովչչիկ» միաբանութիւնը:

Այդ ժողովում մի անգամ ևս երևաց, որ ամբողջ հայութիւնը իւր մատին փաթաթան անել ձրդտող ռուս բերօղրատիան, ոչ միայն Վահրամ և Մանկունին մի և նոյն անձը լինելը չէ իմանում, այլ և այն էլ չէ իմանում, որ հայ կուսակրօնութիւնը իւր աղքատիկ գոյութիւնը պահում է իւր աղքատիկ ժողովրդի լուսմաներով, այլ ոչ թէ արքունի գանձաւանից իբր ստացւած ռոճիկներով,

Եթէ այդ ժողովի մէջ հայ պաշտօնեայ,—կար-

ծեմ Ամբարդանով, — չլինէր, թերեւս «իշխանների» ժողովը, համակերպելով Եանովսկու արած մեծ գիւտին, միայն վճռէր «հայ կուսակրօն հոգևորականութիւնը զրկել ռոճիկներից»:

Դպրոցները մօրթելուց յետոյ՝ կառավարութիւնը իւր գանակի բերանը շուռ տւեց դէպ ՚ի կաթուղիկոսութիւնը:

ԾԵ

Դէորդ Դին յաջորդացու ընտրող ժողովի նախագահը, — տեղապահ Մակար Արքեպիսկոպոսը, — իւր ճառի մէջ բաւականին պարզ կերպով հասկացրեց պատւիրակներին կառավարութեան որոշումը կաթուղիկոսութեան մասին:

— «Եթէ ուզում էք, — մտաւորապէս այս էր ասում տեղապահը, — որ ազգի կաթուղիկոսը միմիայն ռուսահայերիս ներքին՝ եկեղեցական գործերին նւիրէ իրան, — ընտրեցէք այս եպիսկոպոսներից (ցոյց տալով ռուսահայ եպիսկոպոսներին), որին որ ուզում էք: Նրա մասին ես երաշխաւորում եմ ձեզ: Իսկ եթէ ուզում էք, որ ձեր ընտրելին ամբողջ հայ ազգի կաթուղիկոսը լինի և ողջ ազգի հոգւերին նուիրուի, — ապաքէն ընտրեցէք այն հոյակապ անձին, որ եւրօպական պետութիւնների դռները բաղխեց և մեր ազգի մեծամասնութիւնը կազմող մեր տաճկահայ եղբայրներին համար՝ իրաւունք և արդարութիւն հայցեց: Ընտրեցէք սրբազան Ներսէս պատրիարքին»:

Եւ Ներսէսը ընտրւեցաւ Բայց նա դարձեալ հրաժարւեցաւ, ինչպէս որ ընտրութիւնից առաջ էլ հրաժարւած էր:

ԾԶ

Ներսէսի ընտրութեան հետեանքն այն եղաւ, որ Մայր Աթոռի գահը՝ մի տարի ևս թափուր մնաց և նրա, — Ներսէսի, — մահը աւելի շուտ տեղի ունեցաւ, քան թէ սպասոււմ էր:

Ահա թէ ինչու:

«Մշակ»-ի խմբագրին պատկանեալ՝ Թիֆլիզի յայտնի Արծրունու քարվանսարայի վրայ՝ մեծաքանակ պարտք կար դիզւած:

Դրիգոր Արծրունին ոչ մի հնար չէր գտնում պարտքը թափելու:

Հէնց որ Ներսէս պատրիարքին կաթուղիկոս ընտրեցին՝ կարծեօք Համարձոււմ Առաքելեանի ստորագրութեամբ՝ «Մշակ»-ը մի քանի յօդւածներ բաց թողեց, որոցմով հրաւիրում էր ռուսահայերին իւր քարվանսարայը 600,000 ռուբլիով գնել և յանուն նորընտիր կաթուղիկոսին՝ ս. Էջմիածնին նուիրել:

Այս առաջարկը, որ ինքն ըստ ինքեան մի անմեղ և խելացի առաջարկ էր, հայութեան դէմ զինւած քաղաքագիտութիւնը ուրիշ կերպ մեկնեց: Մինչև իսկ այդ առաջարկութիւնում խորամանկ Ալբիոնի մատը տեսան դիւանագիտութեան խիկարները:

Շաքարի լուրջ հիւանդութեամբ տառապող Ներսէս պատրիարքը՝ կայսերական պալատ հրաւիրեցաւ՝ իւր անունով իբրև թէ արգէն Թիֆլիզում հանգանակւած 600,000 ռուբլու գործադրութեան մասին բացատրութիւն տալու:

Փատիշահի խիստ նկատողութեանը՝ Ներսէս թէպէտ և վայելուչ պատասխան տւեց, սակայն դառ-

Նալով պատրիարքարան՝ անկողին մտաւ և... այլ ևս չվերկացաւ:

ԾԷ

Ներսէսի հրաժարականն ու մահը՝ որքան որ վիշտ պատճառեցին հայութեան սրտին, թէ տաճիկ և թէ ռուս կառավարութիւններին, ընդհակառակը, շատ ուրախացրին:

Եւ թէպէտ երկու իսկ կառավարութիւններն ևս՝ Ներսէսից ոչ մի առանձին երկիւղ չունէին, բայց և այնպէս շատ անախորժ բան կը լինէր՝ ողջ Եւրոպային յայտնի եղող, նրանց գեսպաններին այցելող և նրանց այցելութիւնները ընդունող պատրիարքին էջմիածին բերել և իբրեւ ամենայն հայոց կաթողիկոս, ենթարկել Սինոդի պրօկուրօրի եւ էջմիածնի գաւառապետի ընկերակցութեանը, հսկողութեանը:

Այս առաջինը:

Երկրորդը՝ Ներսէս պատրիարքը խելքը գլխին մարդ էր, խոհեմ, շրջահայեաց, անարժաթասէր: Նա իւր մեծ ժողովրդականութիւնը ձեռք էր բերել ոչ թէ խաժամուժ ամբօխի աչքերին փռչի շաղ տալով՝ այլ իրական և ուղղամիտ գործունէութեամբ:

Ուրեմն այդպիսի կաթողիկոսից էլ կառավարութիւնը խէր չէր տեսնել: Ուր մնաց որ՝ Ներսէս իւր ահագին ժողովրդականութեամբ կարող էր նոր տեսակ գլխացաւանդ պատճառել:

ԾԸ

Յայտնի է, որ Ներսէսի հրաժարումից յետոյ՝ կաթողիկոսութեան առաջին թեկնածու ընտրեցաւ

Պարեգին եպիսկոպոս Մուրադեանցը, որ իւր մի քանի յատկութիւններով՝ մինչև իսկ բարձր էր Ներսէսից: Ծիշտ է Մուրադեանցի գործունէութիւնը վարժապետեանի գործունէութեան չափ փայլուն չէր, բայց աւելի արգասաւոր էր:

Սակայն կառավարութեան համար՝ ինչ արժէք ունէր էջմիածնում եղած ընտրութիւնը. երբ ներքին գործոց նախարար Տօլստօյը, տակաւին ամիսներ առաջ, Մուրադեանցի համար ասած էր թէ՝ „ушей его не выдать Эчмиадзину“:

Խրիմեանին (այժմեան վեհափառ Կաթողիկոսին) համակրողների թիւը նոյնպէս բաւականին մեծ էր ռուսահայերիս մէջ: Եւ նա թեկնածու էր ընտրւած:

Սակայն կառավարութեան համար՝ Խրիմեանը այն ժամանակը ձեռնաւոր չէր:

Այն ժամանակ կառավարութիւնը որոշել էր, որ էջմիածնի կաթողիկոսը ռուսահայ եպիսկոպոսներիցը լինի: Եւ այդպէս էլ եղաւ՝ յանձին Մակար արքեպիսկոպոսի:

ԾԹ

Մակար արքեպիսկոպոսը առաջինը չէր, որ թէև երկրորդ թեկնածու, այնուամենայնիւ կառավարութիւնից հաստատուեցաւ կաթողիկոս:

Պօլոժենիայի տրամադրութեամբ ընտրւած և հաստատւած մեր հէնց առաջին կաթողիկոսն ևս, — Յովհաննէս Կարբեցին, — նոյնպէս երկրորդ թեկնածու էր:

Առաջին թեկնածուն, կարծեմ Մարտիրոս ա-

նունով եպիսկոպոսն էր, որի բաղդին ենթարկեց, 50 տարի յետոյ Մուրադեան Գարեգին եպիսկոպոսը:

Կ

Եթէ ուրիշ փաստեր չլինէին՝ հէնց այս մէկն էլ, կարծում ենք, բաւական է մեզ համոզելու, որ ըսկըզբից մինչ այսօր՝ ռուս կառավարութիւնը մեր ազգային եկեղեցական գործերին այնպիսի ընթացք է տւել միշտ, ինչպէս որ ինքն է ցանկացել:

Ռուսահայերիս՝ յանձին մեր ներկայացուցիչների, մեր հոգևորական և աշխարհական պատգամաւորների՝ միշտ և հանապազ կաթուղիկոսացո՝ ենք ընտրել այն անձին, որի վրայ նախօրօք կառավարութիւնը իւր մատը դրած է եղել: Մակարի և իւր նախորդների ընտրութեանը և հաստատման մէջ եղած միակ տարբերութիւնը այն է, որ նախորդներին ընտրելիս մենք կառավարութեան մատը չէինք տեսնում: Սակաւաթիւ տեսնողներն էլ՝ չտեսնել էին ձևացնում և լուում, լուութիւնը խոհեմութիւն համարելով:

Մինչդեռ Մակարի ընտրութեան ժամանակ՝ կառավարութեան մատը մենք տեսնք: Եւ չլռեցինք, այլ բողոքեցինք: Թէպէտ և, վերջ՝ ի վերջոյ, մեր բողոքն էլ դարձեալ լուութեամբ վերջացաւ:

Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել—Մեծ անմտութիւն է յիշմանի դէմ արացելն:

ԿԱ

Ռուսահայերի վարմունքը՝ այնքան դարմանալի չէ: Առաւել զարմանալին այն է, որ այսպիսի հան-

գամանքներում ճիշտ մեր օրին են լինում տաճկահայ եղբայրներն:

Եւ այս ոչ միայն այն ժամանակ, երբ Մայր Աթոռը ռուսաց տիրապետութեան տակն էր գրտնում, այլ աւելի առաջ, էջմիածինը պարսից իշխանութեան տակ եղած ժամանակ ևս:

Այն, տակաւին այն ժամանակներիցը սկսած՝ ռուսաց Թամար դեսպաններն Կ. Պօլսում՝ փոփոխակի երբեմն Դաւթին, երբեմն Դանիէլին էին ընտրել տալիս էջմիածնի կաթուղիկոս:

Եւ ողորմելի հայ ժողովուրդը, թէ ճանկաստանում և թէ Ռուսաստանում, գէթ մի անգամ գլխի չընկաւ, որ իրան միմեանց դէմ հանողը, իրան միմեանց գլուխ թակել տւողը՝ իսկապէս ոչ մեր Դանիէլներն են և ոչ մեր Դաւիթները, այլ դիւանագիտութեան ճարպիկ ձեռքը:

Եւ հէնց այդ ճարպիկ ձեռքն է, որ մինչև օրս էլ, այն, մինչև այսօր էլ, պարացնում է մեզ մեր ամեն կարգի և տեսակի գործիչներով—հետզհետէ մենք այդ ցոյց կը տանք մեր ընթերցողներին:

ԿԲ

Որքան էլ որ ռուս և տաճիկ դիւանագիտութիւնը՝ ձեռք ձեռքի տւած՝ օրօշել էին հայութիւնը ջնջել՝ նախապէս տաճկահայերիցը սկսելով, և դրա համար Կովկասեան արիւնկդակ մահմեդականներին, չէրքէզներին, խումբ խումբ Փոքր Ասիա էին փոխադրել, այնտեղի հայերին ամեն կողմից քայքայելու նպատակաւ, որքան էլ որ ռուս և տաճիկ իշխանութիւնները՝ միմեանց հետ խօսք էին կապել՝ որ Բեր-

լինի դաշնագրութեան 61-րդ յօդւածի առթիւ՝ թող չտան եւրոպացիների միջամտութիւնը, բայց և այնպէս կարող էր պատահել, որ քաղաքական հանգամանքներն այնպէս տարւէին, որ, գուցէ, մի այդպիսի միջամտութիւն տեղի ունենար, գուցէ, օրինակի համար, Անգլիան կամենար ու կարողանար,—նոյն իսկ Սուլթանի գաղտնի համաձայնութեամբ,—Նուբար Փաշային ընդհանուր նահանգապետ, կամ գուցէ իշխան կարգել Փոքր Ասիայի հայաբնակ Վիլայէտների վրայ, —այն ժամանակ,

—Այն ժամանակ Սուլթանը նորից իւր թակարդին մէջ ձգած կը լինէր ռուս քաղաքագէտներին։ Եւ իւր հպատակ հայերին՝ քաղաքական ազատութիւն տալով՝ Արգիւլ Համիդը՝ բնականաբար ցարի հպատակ հայերին միշտ կը լինէր դէպ 'ի շարժում, դէպ 'ի պահանջ ու խլրտիւն Կովկասի սահմաններում։

Եւ ով գիտէ, թէ այդ խլրտիւններն ո՞ր և ինչո՞վ կը վերջանային։

Այսպիսի հարցեր ու խոհեր ինքնիրան տալիս և անում էր ռուս գիւտնագիտութիւնը, իրաւունք էլ ունէր, „у страха глаза велики“.

ԿԳ.

Թարմ և կենդանի փորձերը դեռ աչքի առաւ էին։ Նրանք ցոյց էին տալիս, որ ռուս գիւտնագէտների ձեռքով և իրանց համար եփած պատրաստած փլաւի վրայ 'ի վերջոյ ուրիշներն են վրայ թափուում և անուշ անում։—Այսպէս, օրինակ, Լորիս-Մելիքովը ջանքերով տաճկահայերը, յանուն կրօնի, եկեղեցիների միացման, Ռուսաստանի գիրկը պիտի նետւէին։

Բայց նրանք ոչ միայն գիրկ չնետեցան, այլ նաև «Ազգային սահմանադրութիւն» ստացան 'ի չար օրինակ և 'ի գայթակղութիւն ռուսահայերին։

Դարձեալ՝ մեծ իշխան Կոստանդինը՝ Ս. Ստեփանոյի գաշնագրի մէջ 16-րդ յօդւածը մոյրեց, բայց գլխաւորապէս հէնց այդ յօդւածի պատճառաւ՝ Անգլիան նախ և առաջ՝ Կիպրոսը կորզեց և երկրորդ՝ Բերլինում՝ Ս. Ստեփանոյի յօդւածի նպատակը յօդացնեցրեց։

Ո՞վ գիտէ, կարող է պատահել, որ նոյն խորամանկ Ալբրոնը յաջողի մի նոր թալակ ևս սարքել Ռուսաստանի համար։ Կարող է պատահել, որ մինչև իսկ Օրինների, Արդութեանների, Աշտարակեցիների երազները հրապարակ հանւին։ „ЧѢМЪ ЧОРѢ НЕ МУЖЕ“։

Արդ այս ամենայն հաւանականութիւններին և երևակայութիւններին, մի անգամ ընդ միշտ, վերջ տալու համար՝ ռուս գիւտնագիտութիւնը հաստատապէս որոշեց ռուսահայերին ձեռաց ձուլել ռուսների հետ։

Իսկ ձուլման գաղափարի իրագործման համար՝ ռուս քաղաքական խիկարները՝ մինչև անցեալ 1905 թւականի հոկտեմբերի 17-ին, ուրիշ ոչ մի եղանակ և միջոց չէին ճանաչում, եթէ ոչ միմիայն կրօնը, եկեղեցիին։

Փոյթ չէ, եթէ հայ և ռուս եկեղեցիների միացման փորձը մի անգամ գլուխ չեկաւ։ Այդ ձեռնարկութիւնը այն ժամանակ շատ մեծ ծաւալով էր սկսւած, օտարահպատակ հայերն էին գլխաւորապէս 'ի նկատի առնւած. այն ժամանակ այդ խնդիրը դրած

էր՝ յառաջ գնալու յարձակելու համար, այժմ՝ յետ քաշելու, պաշտպանելու համար է և գլխաւորապէս այժմ մենք գործ ունենք մեր հպատակների հետ, որոց հետ և սուս ու փուս, տանս տանու կերպով մեր գործը կը վերջացնենք:

Այսպիսի «խորհուրդ էր խորհում» ուս գիււանագիտութիւնը, երբ Մակար արքեպիսկոպոսին կաթողիկոսացու էր ընտրել տալիս և հաստատում:

ԿԴ

Մակար եպիսկոպոսի «անյուսալիութեան» մասին՝ կառավարութիւնը երեք փաստ ունէր ձեռին:

Առաջինը այն էր, որ երբ նա ներսէս կաթողիկոս Աշտարակեցու դիակը տանելու համար՝ ս. Էջմիածնից Թիֆլիզ էր եկել՝ հակառակ փոխարքայ Բարեատինսկու հրամանին՝ նրա կողմից նշանակած պաշտօնէին չյանձնեց հանգուցեալ կաթողիկոսի ինչ ինչ նամակներն ու կոնդակների սեւագրութիւններն, այլ կնքելով՝ հետը Էջմիածին տարաւ:

Երկրորդն այն էր, որ Լորիս-Մելիքովի կազմած՝ եկեղեցիների միացման ծրագրին Մակար եպիսկոպոսը ոչ միայն չստորագրեց, այլ որպէս ուխտաւոր Կ. Պօլսից յանկարծ Յրուսաղէմ մեկնեցաւ, այնտեղից էլ, իբրեւ թոքախտաւոր, Եգիպտոս մեկնեցաւ և այսպէս գլխաւոր առիթ եղաւ տաք տաք ծեծւած երկաթի սառչելուն:

Վերջապէս երրորդ փաստը այն էր, որ ի պատիւ կաթողիկոսին (Մատթէոսին) տրւած պաշտօնական ճաշի ժամանակ, — կարծեմ Պօղոսէյ Ռատեան հայազգի մինիստրի տանը, — Մակարը ուս կառավար

րութիւնից ստացած մի ինչ որ չքանչանը կախած չէր: — Այո, այս էլ «անյուսալիութեան» նշան էր այն Երանելի ժամանակներումը:

ԿԵ

Բայց այս ամէն «անյուսալիութիւնները» այն ժամանակներն էին տեղի ունեցել, երբ Մակարը մի երիտասարդ վարդապետ էր և, որպէս խելքը գլխին պարտաճանաչ երիտասարդ, բնականաբար, իրան չէր թոյլ տալ, որպէս Էջմիածնի միաբանութեան ներկայացուցիչ, ինքնագլուխ հանգուցեալ կաթողիկոսի թղթերն կառավարչական պաշտօնէին յանձնել, այն էլ մասնաւոր, այլ ոչ պաշտօնական կերպով, թագնաբար: Չէր կարող նմանապէս ինքնագլուխ ստորագրել այնպիսի լուր՝ բովանդակութեան մի թղթի, որպիսին եկեղեցիների միացման թուղթն էր:

Այս մի կողմից:

Միւս կողմից՝ գործերում եղած և նոր ի նորոյ ժողոված պաշտօնական տեղեկութիւնները, գրեթէ միաբերան, վկայում էին, որ Մակար եպիսկոպոսը ընդհանրապէս շատ կարգապահ և օրինապահ, անձն է, լուրջ և ծանրաբարոյ: Ճշմարիտ է, նա ուսասէր չէ, բայց Մատթէոսի և Գէորգի նման ուսատեաց էլ չէ: Եւ երբեք չէր կարելի սպասել, որ Մակար եպիսկոպոսը թոյլ տար իրան արհամարհել պետական օրէնքները, ի մասնաւորի Պօլսեանի, ինչպէս որ այդ անում էին յիշեալ երկու կաթողիկոսները:

Վերջապէս Մակարի ամենագլխաւոր արժանիքն այն է, որ նա քաղաքական ձգտումներ չէ տածում իւր մէջ և չունի, հետեւաբար հայ երիտասարդութեան

մէջ երեւացող քաղաքական ձգտումներն ու ցանկութիւններն՝ նրանում խրախոյս և թարգման չեն կարող գտնել:

Վերջ ամենայնի՝ Ռուսաստանի բոլոր հայ եպիսկոպոսների թւում առ այժմ չկայ մին ուրիշը, որին կարելի լինէր նախապատուութիւն տալ:

Ռուս կառավարութեան ներկայացուցիչները՝ Մակարի «անյուսալիութեան» մասին եղած՝ վերոյիշեալ փաստերը կարգալուց յետոյ, իրանց կողմից այսպիսի խորհրդածութիւններ էին անում յօգուտ Մակարի թեկնածութեան: Եւ մեծայոյս էին, որ օրինապահութեան, կարգապահութեան նախանձախնդիր և քաղաքական ձգտումներից խուսափող մի այսպիսի հոգևորականի կաթողիկոսանալուց՝ կառավարութիւնը անշուշտ իւր նպատակին շուտ կը հասնի:

Միայն թէ բանը նրանումն էր, որ Մակարը ժողովրդականութիւն չունէր: Մինչև անգամ՝ նրա անունը՝ ընտրութիւնների նախընթաց օրերում՝ չարաչար կոտրեցաւ: Եւ կոտրողը ինքը, հայ մամուլն էր:

Այն ժամանակաւ լրագիրներից միմիայն «Մեղու Հայաստանին» էր, որ չատագով էր Մակարին: Մնացածները՝ «Մշակ»-ը և «Արձագանքը» անխնայաբար հարածելով Մակարին՝ Վարժապետեանի և Խրիմեանի թեկնածութիւնները յառաջ էին մղում ամենայն ուժգնութեամբ:

«Նոր-Պարը» նոյնպէս չէր ուզում Մակարին կաթողիկոս տեսնել, այլ Դարեգին եպիսկոպոս Մուրադեանցին: Բայց «Նոր-Պարը» Մակարի վերաբե-

րութեամբ գտնէ այն կրքոտ գիրքը չբռնեց, ինչ որ «Մշակին» ու «Արձագանքը» *):

Իսկ «Մեղուի» կարծիքը, նրա բոլոր ասածը այս էր՝ թէ մենք պէտք է համակերպւենք կառավարութեան պահանջին, ինչպէս որ մեր հայրերն ու աւագ եղբայրներն համակերպւում էին Մատթէոսի և Գէորգի ընտրութիւնների ժամանակ: Եւ թէ՛ ինչպէս որ տաճկահայ եպիսկոպոսներից ընտրւած կաթողիկոսներին հայ ազգը զնա չտեսաւ, նա նոյնպէս զնա չի տեսնի, եթէ որ ընտրելի կաթողիկոսը այժմ էլ, քստ ցանկութեան միւսնոյն կառավարութեան, ուստի հայ եպիսկոպոսներից լինի: Առաւել լաւ՝ եթէ Մակար եպիսկոպոսը լինի (որի անունը, սակայն, երբէք չէ յիշել «Մեղուն»), որի անբասիր և ջերմ սիրոյն ու հաւատարմութեան մասին առ եկեղեցին Սիմէօնեանցը ոչ մի կասկած կամ երկիւղ չունի:

Մի և նոյն միտքը յայտնում էր նաև Ներսէս պատրիարքը Կ. Պօլսից՝ պնդելով, որ միմիայն Մա-

*) «Արձագանքը», մի օր, մինչև անգամ հրատարակեց 'ի յուր հայութեան (հետաքննող Ս. Գեորգեանի մի յօդածով) թէ Մակարը, մի ժամանակ, Ներսէս կաթողիկոսին մատնել է կառավարութեան առաջ: Եւ թէ՛ այդ «մատնութեան թղթին» ստորագրել է նաև «Մեղու Հայաստանի» լրագրի խմբագիր Պետրոս Սիմէօնեանցը:

Այս սողերի հեղինակը այդ ժամանակ «Մեղուի» աշխատակիցն էր թէպէտ, բայց կաթողիկոսութեան մասին՝ խմբագրի կարծիքը չէր բաժանում և միևնոյն «Մեղուի» մէջ գրում էր, որ ինքը այն կարծիքին է, որ այս հարցում «Մեղուն» սխալւում է:

Երիցեանի յօդածը «Արձագանքի» մէջ կարդալով՝ ես այն եզրակացութեան եկայ մի րոպէ, որ «Մեղուն» ոչ թէ սըխալւում է, այլ զիտակցաբար մեղանշում է: Աճապարեցի խմբագրատուն Սիմէօնեանցից բացատրութիւն պահանջելու «մատ-

կարը կարող է իւր ընտրութեամբ փրկել էջմիածին-
նը մօտալուտ վտանգից, որ կախած էր նրա գլխին
այն ժամանակ:

ԿԵ

Ասացինք, որ «Մշակ» «Արձագանք» և «Նոր-Դար»
Մակարի կաթողիկոսանալուն հակառակ էին: Նրանց
կարծիքը, նրանց ամենքի,—մանաւանդ առաջին
երկուքի,—ասածների միտքն էլ այս էր թէ՛ ռուսա-
հայ որ և է եպիսկոպոս, նոյն իսկ Մակարը, իբրև
Ռուսաստանում մեծացած մարդ, իւր նեղ միակող-
մանի հասկացողութեամբ, իւր հայեացքով շատ յետ
է մնացել ժամանակակից պահանջներից: Թէ՛ նա,
գլխավորէն կամ անգլխավորէն, գործիք կամ խա-
ղալիք կը լինի բիւրոկրատիկ կառավարութեան ձե-
ռին:

Մասնաւորապէս «Հայկական հարցին» ընթացք,
ցանկալի ուղղութիւն տալու համար, «Մշակն» — «Ար-

նութեան» թղթի տակ եղած իւր ստորագրութեան մասին:

Սիմէօնեանցը շարունակ ծիծաղում էր հնախօս Երիցեա-
նի վրայ, աւելացնելով, որ ինքը ոչինչ չգիտէ յիշեալ «մատ-
նութեան» թղթին մասին, որ նա այն ժամանակ դեռ ուսանող
էր և Մակարին չէր էլ ճանաչում: Թէ՛ եթէ մինչև անգամ
այդ թղթի տակ իրան, Պետրոս Սիմէօնեանցի, ստորագրու-
թիւնը երբեք չէ կարող լինել,—թէ՛ հէնց այս իսկ պատճա-
րովն ստութիւն է կամ ապօգրիֆ կեղծ:

Այս իմաստով էլ կարծեմ, Սիմէօնեանցը մի երկու տո-
ղով պատասխան գրեց «Արձագանքի» յօդուածի առթիւ:

Բայց ես դրանով չբաւականացայ: Եւ ինքս ինձ շարու-
նակ կասկածում էի Մակար եպիսկոպոսի անցեալի վրայ:—
Երկու ամիս այս և այն կողմ ընկնելուց ու քրքրելուց յետոյ՝

ձագանքը՝ անհրաժեշտ էին համարում, որ ամենայն
հայոց կաթողիկոսը անշուշտ նա լինի, ով այդ հար-
ցը զարթեցրել և նրա համար այս ու այն ջանքն է
դրել,—այն է՝ Վարժապետեանը կամ Խրիմեանը:

Առաւելապէս առաջինը:

Կարճ խօսելով՝ այն ժամանակւայ ռուսահայ
թերթերի մեծամասնութիւնը աշխատում էր կառա-
վարութեան ցանկութիւնը, նրա նպատակը՝ ի դերն
հանել բացարձակ բողոքելով, իսկ «Մեղուն» առանց
բողոքելու՝ աշխատում էր կառավարութեան ցանկու-
թեանը համակերպել՝ համոզւած լինելով, որ այդ
ճանապարհով աւելի շուտ կարելի է նրա ցանկու-
թիւնը նոյնպէս ի դերն հանել:

Անտարակոյս երկու կողմի թերթերի նպատակն
ևս՝ բարի էր: Երկու կողմն էլ ազգի, եկեղեցւոյ բա-
րիքն էին ուզում, նրա համար աշխատում, տրնում:
Վիճաբանութիւնը, տաք բանակուիւր լինում էր մի-
միայն այդ նպատակը իրագործելու եղանակի և ան-
ձի շուրջը:

Վերջապէս հաղիւ ես գտայ «մատնութեան» թղթի՝ պատճէնը:
— Դա Սինօզի մի պաշտօնական թուղթն է նախարարին գրած,
որով, յիշաւի, գանգատում են՝ թէ կաթողիկոսը ինքնազը-
լուխ վարում է եկեղեցական գործերն և սինօզականների ու
միաբանութեան հետ չէ խորհրդակցում: Սինօզի անդամները,
տեղապահ և միւս եպիսկոպոսները ստորագրել են: Իսկ ամե-
նից յետոյ՝ Մակար վարդապետ:— Իսկ ատենադպիրը՝ որ ստո-
րագրել է, է ում Յովհաննէս Սիմէօնեանց, այլ ոչ Պետրոս
Սիմէօնեանց:

Ահա այս էր Երիցեանի գտած «մատնութեան» թուղթը:

Այժմ հարց, այս թուղթը «մատնութեան» թուղթ է ար-
դեօք, մատնիչը միմիայն երիտասարդ Մակար վարդապետն է
եղել, թէ նրանից մեծագոյն խելահաս փորձառու արքեպիսկո-
պոսներ, եպիսկոպոսներ և աւագագոյն վարդապետներ:

Եւ որովհետեւ վիճաբանութիւններն, բանալեւի-
ներն լինում էին յախուռն, անվայելուչ կերպով,
կըքով, ցասկոտութեամբ, ուստի և նրանից ամենից
լաւ կառավարութիւնն էր օգտուում:

Որքան որ կառավարութեան թեկնածուն անա-
նարկւած, վարկաբեկ եղած լինէր հայ ժողովրդեան
աչքում, որքան որ նա ժողովրդականութիւնից զուրկ
լինէր, որքան որ ժողովուրդը նրա վրայ արհամար-
հական և թշնամական աչքով նայէր, — կառավարու-
թեան համար աւելի լաւ: Նա նրան, իւր թեկնածուին՝
— նոյնքան աւելի կը սեղմէր իւր պինդ ձեռքերի մէջ:

Ճիշտ այս գրութեան մէջն էր գտնուում Մակար
արքեպիսկոպոսը, երբ կաթողիկոսական աթոռի վը-
րայ բարձրացաւ:

Անշուշտ նա իւր այս աննախանձելի գրութիւնը
ըմբռնում և գիտակցում էր:

Գոնէ այս տողերի գրողը այդ համոզմանը եկաւ,
լսելով վանաց աւագ եկեղեցում Մակար կա-
թողիկոսի անդրանիկ քարոզը, որի մէջ նա ամենայն
պարզութեամբ յայտնեց, որ նա իւր եկեղեցուն դա-
ւաճանած կը լինէր, եթէ մերժէր, թէ՛ նա այժմ
Պօղոս առաքեալի նման գնում է Երուսաղէմ (էջմիա-
ծին) և չգիտէ, թէ այնտեղ ինչ բաներ պատահելու
են իրան հետ: Բայց յոյսը Աստուծոյ այն խոստման
վրայ թէ՛ զօրութիւն իմ 'ի տկարութեան կայ», լի
յուսով և հաւատով մեկնում է: — Եւ մեկնեց:

Կի

Մենք տեսանք, որ էջմիածնի միաբանական ժո-
ղովը՝ Բաբամեան Մկրտիչ եպիսկոպոսի նախագահու-

թեամբ յանձն չառաւ կառավարութեանը յանձնել մեր
եկեղեցական ծխական դպրոցներն:

Ուստի և Կովկասեան կառավարչապետը Դոնդու-
կով-Կարսակով՝ յիշեալ դպրոցների փակման հարցը՝
պետական խորհրդի վճռահատութեան ներկայացրեց:

Վերջինս և մասնաւորապէս նրա նախագահ մեծ
իշխան և նախկին փոխարքայ Միխայիլ Նիկոլաեւիչը
և անդամ Լորիս-Մելիքովը՝ կառավարչապետի գեկու-
ցումը, իբրեւ անհիմն և ապօրինի, մերժեց՝ յիշեցնե-
լով կառավարչապետին, որ եթէ, յիշաւի հայոց դըպ-
րոցների ուսուցիչների մէջ յեղափոխական, հակապե-
տական անձինք կան, կառավարչապետը իրաւունք
և ձեռնհասութիւն ունի միշտ այդպիսիներին պատ-
ժելու, դպրոցներից հեռացնելու, այլ ոչ թէ անհատ-
ների պատճառաւ՝ հարիւրաւոր կրթական հիմնար-
կութիւններն փակելու 'ի մեծ վնաս երկրի քաղա-
քակրթական գործին:

Սակայն պետական խորհրդից իրան տրւած այս
ապտակը՝ Դոնդուկով-Կարսակովի վրայ ոչ մի ազդե-
ցութիւն չգործեց: Եւ Պետական խորհրդում կրած-
պարտութիւնը՝ նա ձեռաց փոխանակեց նախարար-
ների կոմիտեաում տարած յաղթութեամբ, — դպրոց-
ներն փակելու որոշումը: Բայց դպրոցների փակման
վճիռ տուողներն թէպէտ և Կովկասեան կառավար-
չապետի խաբըր չկոտրեցին, այնու ամենայնիւ շատ
լաւ զգում էին իրանց վարմունքի ամօթալիութիւնը:
Մանաւանդ երբ եւրոպական մամուլը ևս շեշտեց
ուստ այս բարբարոս վարմունքը:

յս պատճառաւ՝ կառավարութիւնը առիթի էր
ւում նորից հայ դպրոցները բանալ տալու: Եւ

առիթը, որ գուցէ նախատեսնւած էլ էր, եկաւ հա-
սաւ, այն է՝ Մակարի կաթուղիկոսանայր:

ԿԸ

Կաթուղիկոսի միջնորդութիւնը անմիջապէս յար-
գւեցաւ. դպրոցները բացւեցան, միայն՝ յայտնի սահ-
մանափակումներով: Մակայն այդ սահմանափակում-
ները արգելք չեղան, որ Մակար և իւր շրջապատող
ինտելիգենտ ոյժերը մեր դպրոցական գործը՝ դեռ
մինչև այդ ժամանակ չտեսնւած կանոնի ու կարգի
տակ ձգէին:—

Մակարի մի այլ խնդիրն ևս յարգեց կառավա-
րութիւնը:— Դա հայ մամուլին վերաբերեալ խնդի-
րն էր:

Բանը նրանումն է, որ Մակար կաթուղիկոսը
չառ լաւ տեսնում էր, որ հայ մամուլը մի տեսակ
գործիք է դարձել կառավարութեան ձեռին: Թէ-
պէտ մամուլի վերաբերեալ միատեսակ օրէնք կայ,
բայց այդ օրէնքի գործադրութիւնը տարբեր կեր-
պով է լինում՝ ի շնորհս կառավարութեան միտում-
ներին:

Այսպէս գրաքննիչը մի բառ, մի տառ անգամ,
որ վերաբերում է ուսման նոյն իսկ յետին հոգևոր
պաշտօնէին, բաց չէ թողնում տպագրելու:

Մինչդեռ մի և նոյն գրաքննիչը անարգել բաց
է թողնում, մինչև իսկ խրախուսում է այն ամէն ա-
փեղ-ցփեղ, սուտ-գորդ, միտումաւոր լուրեր, յոգ-
ւածներ, թղթակցութիւններ անխտիր ամեն մի կար-
գի և աստիճանի հայ հոգևոր պաշտօնէի վերաբե-
րութեամբ:—

Կաթուղիկոսը պահանջում էր, որ օրէնքը հա-
ւասար աչքով նայէ ամէն հոգևոր պաշտօնաների վը-
րայ: Եւ եթէ կառավարութիւնը ուսման հոգևորակա-
նութեան կոչումն ու վարկը մամուլի նիւթ չէ չինել
տալիս, նա թող նոյնը անի հայ հոգևորականութեան
նկատմամբ:

Գրաքննիչը հրահանգ ստացաւ առ ժամանակ՝
մի քաշել հայ մամուլի սանձը:

ԿԹ

Այս կրկնակի դիմողութիւնները, կամ պաշտօ-
նական լեզուով խօսելով, շնորհները կառավարութիւ-
նը ձրի չէր անում՝ կաթուղիկոսին: Նա նրանից ա-
կնկալութիւն ունէր:

Եւ, յիրաւի, շատ չանցած՝ յայտնի կարգադրու-
թիւնները դուրս եկան հայ կրօնի աւանդման մասին
պետական դպրոցներում և հայերին ուսերէն երգ-
ւացնելու մասին՝ պետական հիմնարկութիւններում:

Այս կարգադրութիւնների առթիւ՝ կաթուղիկո-
սին տեղեկութիւն տալով՝ կառավարութիւնը նրա-
նից, իբրև մի չինոյնիկից, պահանջում էր, որ նա ի-
րան ստորագրեալ հոգևոր դասը պարտաւորացնէ
ճշտութեամբ ի կատար ածելու յիշեալ կարգադրու-
թիւնները:

Մակարը, կառավարութեան համար միանգա-
մայն անսպասելի կերպով, ոչ միայն ի կատար ածելու
հրաման չարձակեց իրան ստորագրեալ հոգևորական-
ներին, այլև խստիւ պատուիրեց, որ ոչ ոք չհամար-
ձակւի ի կատար ածել:

Մի և նոյն ժամանակ մի գրութիւնում բացաւ-

տրեց նախարարին, թէ ինչու համար նա չէ կարող կառավարչական կարգադրութիւնը ընդունել և բողոքում է մի այդպիսի ոտնձգութեան դէմ հայ լեզւի և կրօնի վերաբերութեամբ:

Հ

Մի այլ թղթով կաթողիկոսը խնդրում էր, որ պետական դպրոցների հայ կրօնուսույցների ընտրութիւնում հայ հոգևոր իշխանութիւնը որոշ իրաւունք ունենայ: Եւ դրա համար յանձն էր առնում նիւթական յատուկ միջոցներ չունեցող դպրոցների կրօնուսույցների ռոճիկը՝ տեղական եկեղեցիների հասոյթներովը հոգալ:

Այս առաջարկութիւնը ևս չյարգւեցաւ: Բացի դրանից կաթողիկոսը կասկածի տակ ընկաւ:

Կառավարութիւնը բնաւ չէր կարծում, որ Մակարի նման «կարգապահ և օրինապահ» կաթողիկոսն ևս՝ կառավարչական կարգադրութիւնների դէմ կըմբոստանայ: Ուստի և մտքումը դրեց պատժել նրան՝ ջախջախելով և խորտակելով նրա այն հրամայքն ու իրաւասութիւնը, որ նա ունէր, իբրեւ կաթողիկոս, գոնէ հոգևոր դասի վրայ:—

Մի գեղեցիկ օր յանկարծ հրաման դուրս եկաւ, որ հայ հոգևորականներին,—երբ նրանցում այս և այն բաղափախան (?) յանցանք նկատուի, պատժելու է ինքը կառավարութիւնը՝ այն էլ՝ ոչ թէ դատաստանական, այլ վարչական ճանապարհաւ:

Սակայն առնելով 'ի նկատի նրանց կոչումը, աստիճանը՝ կառավարութիւնը այնքան բարի էր գըտնւել, որ որոշել էր հայ յանցաւոր հոգևորականներ-

րին հեռու վայրեր չարտօրել, այլ հայկական դպրոցներ: Ուստի և կաթողիկոսից պահանջում էր, որ նա այժմեանից կառավարութեանը ցոյց տայ, թէ ո՞ր վանքերն են արտօրավայր լինելու:

Մակարը մի նոր և բուռն բողոք գրեց, ուր, 'ի միջի այլոց, ասում էր, որ նա հակառակ չէ իւր հոգևորականների պատժելուն՝ երբ սրանք քաղաքական յանցանքների մէջ բռնուին, բայց պահանջելով պահանջում է, որ այդպիսի հոգևորականները քննուին և դատուին ոչ թէ վարչական, այլ դատաստանական ճանապարհաւ:

Դրելով այս բողոքը Մակար կաթողիկոսը, մի և նոյն ժամանակ, շատ լաւ հասկանում էր, որ իւր բողոքին կառավարութիւնը նշանակութիւն չպիտի տայ,—ուստի որոշեց թօթափել իւր ոտքերից Ռուսաստանի փոշին: Կարգադրեց, որ Պարսկաստան անցնելու պատրաստութիւն տեսնեն վանքում իրան համար:—

Մի և նոյն ժամանակ սինօդի պրօկուրօրին 'ի պաշտօնէ իրան մօտ կանչելով՝ պաշտօնապէս յայտնեց նրան՝ զեկուցանել ներքին գործոց նախարարին, որ ինքը, իբրեւ կաթողիկոս, այլ ևս անկարող լինելով տանելու կառավարութեան ոտնձգութիւնները՝ հաստատապէս մտքումը դրած է թողնել Ռուսաստանը և անցնիլ Պարսկաստան, եթէ կառավարութիւնը իւր ոտնձգութիւններին վերջ չի դնել:

ՀԱ.

Պրօկուրօրի հեռագրին՝ պատասխան եկաւ Պետերբուրգից, թէ երկու բարձրաստիճան անձինք էլ-

միածին են մեկնում՝ կաթուղիկոսի և կառավարչապետի մէջ ծագած թիւրիմացութիւնները (?) պարզելու:

Ինչպէս յայտնի է, բարձրաստիճան անձինքը եկան: Նրանք կաթուղիկոսի հետ տեսակցելուց յետոյ այն եզրակացութեան եկան, որ Մակարը իւր խղճի և կոչման հետ կօմպրօմիսներ անող մարդիկներից չէ. որ կառավարութիւնը Մակարին կաթուղիկոսացւելով՝ ի զուր կարծել է, թէ նա կօյր գործիք կը լինի ռուսացուման գործը ի կատար ածելու:—

«Ես իմ ամբողջ կեանքում հաւատարիմ եղել եմ կայսրին և կը մնամ: Բայց ես ամբողջ կեանքում հաւատարիմ և աւանդապահ եմ եղել նաև իմ հայրենի եկեղեցուն. և այդպէս էլ կը մնամ ցվերլին շունչս: Ես միշտ աւետարանական այն ոգւով եմ ընթացել թէ՛ «տուք զկայսերն՝ կայսեր և զՍատուծոյն՝ Աստուծոյ»:—Վերադառնալիս՝ հաճեցէք յիշեցնել պ. նախարարին, որ երբ ես, իբրև տեղապահ, կայսեր թագադրութեան հանդէսը վերջանալուց յետոյ՝ Պետերբուրգ հրաւիրուեցայ, չգնացի, մերժեցի ինձ եղած առաջարկն:

Իսկ եթէ կայսեր կողմից հաստատելուցս յետոյ էլ, չկրկնեցի մերժումս,—դրա պատճառը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ այն, որ յանցանք համարեցի Նորին Մեծութեան արդար զարոյթին կամ արհամարհանքին նկատելել մանկութիւնիցս ի վեր իմ պաշտած հայրենի եկեղեցին, նրա Մայր Աթոռը:—

ՀՅ

Կառավարութիւնը համոզուեցաւ, որ Մակարը

կաթուղիկոսացւելովն ևս սխալած է իւր հաշիւներում. թէ՛ այս կաթուղիկոսի օրովն ևս՝ իւր յոյսերը չպիտի արգարանան:

Ուստի և սպասում էր նրա մահւանը, որպէս զի բարեմիտ խեղճ ու մօլոր Երեմիա եպիսկոպոսին կաթուղիկոսացւելով՝ նրա առաջը դնէ յանթերի գործադրութիւն այն նոր Պօլսթենիան, որ ներքին գործոց նախարարութիւնում վաղուց ի վեր խմբագրւած տպագրւած էր:

Սակայն... քաղաքական հորիզոնում տեղի ունեցած ինչ ինչ դէպքերն, մասնաւորապէս Ստամբուլովի երևան գալն Բոյղարիայում: Նրա յայտնի ռուսատեցութեան ցոյցերն ու գործառնութիւններն, Աբդուլ Համիդի կողմից նրան տրւած սիրալիր ընդունելութիւնը և այլն,—այս ամենը զգալի յեղաշրջում յառաջացրեց ռուս դիւանագիտութեան հայեացքի և գործունէութեան եղանակի մէջ:

Հինաւուրց, փորձառու և Պօլսոյ նախկին դեսպան Իգնատիեւի խորհուրդն ու կարծիքն մի կողմից և Վանի հիւպատոս Կամսարականի զեկուցումները միւս կողմից, կառավարութեան ձեռին եղած բոլոր հայ կրօնաւորների կենսագրական տեղեկութիւններն երրորդ կողմից՝ յաղթանակը տարան: Որոշեցաւ ամենայն Հայոց կաթուղիկոսական աթոռի վրայ այս անգամ բազմացնել Մկրտիչ եպիսկոպոս Խրիմեանին, այսպէս անւանեալ «Հայոց Հայրիկին»:—

Եւ նա բազմեց՝ ռուսահայերի և նրանց պատգամաւորների ամենաբուռն ցոյցերի և ցնծութեան աղաղակների մէջ,—աղաղակներ, որոնք յար և նման էին սահմանադրութեան առթիւ՝ Պօլսոյ դաշարագեղ

ափերում լուած «կէցցէ ազգն ու սահմանադրութիւն» ազազակներն:

Այդ ազազակների միակերպութիւնիցը ձանձրանալուցն էր անշուշտ, որ նորին Վեհափառութիւնը երեանի Առաջնորդարանի շուրջը խմբուած ամբօխին ծանօթացնելով իւր մի այլ մոռացւած տիտղոսի հետ բացականէց. «Ժօ, քիչ մըն ալ կանչեցէք «կէցցէ Արծիւ Վասպուրական»:

Եւ Հրազդանի հովիտը արձագանգ տւեց հազարաւոր մարդկանց ձայնին՝ «կէցցէ Արծիւ Վասպուրական»:

Ընթերցողին հասկանալի պատճառաւ՝ մեր գրքիչը այստեղ կանգ է առնում: Եւ մենք հարկադրուած ենք ընդհատել մեր մտորումները:

Բայց մենք չենք կարող փոքր ինչ էլ կանգ չառնել «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան» էութեանը և գործունէութեանը վրայ, որպէսզի աւելի ծանօթ լինենք «ազգերնուս վիճակին»:

ՀԳ

Նախընթաց երեսներում մենք ասել ենք, որ Ս. Ստեփանօյի դաշնադրում 16-րդ յօդւածը մտցնելուց անմիջապէս յետոյ՝ կառավարութեան գաղտնի թելադրութեամբ և անպաշտօն անկողութեամբ՝ Կովկասի հայերի մէջ կոմիտեաներ կազմեցան՝ զինւած խմբեր Տաճկահայաստան ուղարկելու նպատակաւ:

Այդ խմբերից նրանց, որոց տաճիկ սահմանապահները նկատում էին և բողոքի առիթ դառնում, կառավարութիւնը իսկոյն յետ էր դարձնում, թող

տալով, սակայն, որ նրանք ուրիշ կողմերից անցկենան:

Իսկ աննկատելի կերպով անցնող խմբերը՝ մըտնում էին «երկիրը» — Տաճկահայաստան և գրգռում ժողովրդին, առաւելապէս գիւղացուն, որոց համար Ռուսաստանից եկած այս անկոչ հիւրերը՝ մինոր տեսակի ենիչերիների դեր էին կատարում յաճախ:

Պատահում էր, որ տաճիկ ոստիկանութիւնը այստեղ կամ այնտեղ հանդիպում էր խմբերին և ընդհարում: Երկու կողմից էլ, ի հարկէ, զոհեր լինում էին:

Բայց, վերջ ի վերջոյ, հայդուկները, ի հարկէ, տեղի տալիս, փախչում էին՝ անճարակ, անգէն հայ գիւղացուն տաճիկ վրիժառութեանը յանձնարարելով:

ՀԴ

Ամեն անգամ երբ Բարձրագոյն Գուռը ուսուկաւարութեան ուշադրութիւնը հրաւիրում էր իւր հպատակ հայերի այդ օրինակ գործողութիւնների վրայ, — կառավարութիւնը միշտ և հանապաղ չքմեղ էր ձեւանում: — ЗНАТЬ НЕ ЗНАЮ, ВЪДАТЬ НЕ ВЪДАЮ.

Բանից դուրս էր գալիս, որ Կովկասեան իշխանութիւնը իբրեւ թէ միանգամայն տեղեկութիւն չունի ոչ միայն անդադար սահմանն անցնող հայ կամաւորների մասին, այլ և «Մշակի» գրգռչական, — պրաւիկատորական յօդւածների և սուտ ու զորդ թղթակցութիւնների մասին, այլ և Բաֆֆու «Կայծերի» մասին, — վիպասանութիւն կոչւած այն հեքիաթաբանութեան մասին, որոյ կօնսպէկտը հեղինակին տւեց ժենեռալ Տէր-Աստուածատրեանի տանը՝ Գրիգոր Արծը

րունուց և մի քանի հայ ազգի սպաներից և աստիճանաւորներից բաղկացած՝ քաղաքական գործիչների խմբակը:

Կառավարութիւնը որպէս թէ տեղեկութիւն չունէր նմանապէս և «Ազատութեան Աւետարներ» լրագրի գոյութեան մասին, որ Մոսկվայի հայ ուսանողներն էին հրատարակում իբրեւ թէ կառավարութիւնից թաղուն:

Ազնիւ, սակայն անփորձ, խեղճ ուսանողներ, նրանք չէին իմանում, որ ծածուկ լրագրի շրիֆտները ամբողջապէս մատակարարում էր,—ինչ էք կարծում՝ ո՞վ,—Մոսկվայի նահանգի ժանդարմական կառավարութիւնը, որ, միևնոյն ժամանակ, ուսանողներից թաղուն՝ հետևում և հսկում էր թերթին:

ՀԵ

Սակայն Բերլինի վեհաժողովից յետոյ՝ երբ ռուս և տաճիկ զիւանազիտութիւնը միացաւ ընդդէմ հայութեան գործելու,—այն ժամանակ այլևս թագնւելու, ծպտելու հարկ չկար:—Հարկ չկար նմանապէս գործունէութեան եղանակն ևս փոխելու: Ո՛չ, գործունէութեան միևնոյն եղանակաւ, բայց բոլորովին տարբեր նպատակաւ սկսաւ գործել այնուհետեւ ռուս զիւանազիտութիւնը:

Յայտնի է, որ հպատակ ազգերին տրորելու, նրանց ճգմելու և ջնջելու ամենայաւ առիթ, նոյն իսկ օրինական հիմք, ծառայել են միշտ այդ ազգերի քաղաքական ձգտումները, նրանց արած քայլերը այդ ուղութեամբ:

Այդպիսի ձգտում մեր մէջ կար:—Քաղաքական

վերջին անցքերը, 1870 թւականի Ռուսաստանի շարժումները յոգուտ Սլաւոնների, Ս. Ստեֆանոյի 16 և Բերլինի 61 յօդաւածներն, կառավարութեան գաղտնի, իսկ հայ մամուլի և գրականութեան յայտնի թելադրութիւններն, բնականաբար, բաւականին պարարտ հող պատրաստել էր մեր մէջ:

Թէ Ռուսաստանի և թէ Տաճկաստանի հայ երիտասարդութիւնը արդէն ոգևորւած էր և պատրաստ պատերազմի դաշտը նետուելու:

Մեքենան լարւած, պատրաստւած էր. հարկաւոր էր միայն զարկ տալ նրան, որ շարժի:

Եւ զարկ տուողը գտնւեցաւ յանձին... անգլիացի ոմն, Ֆէտչերալտի:

ՀԶ

Այս մութ անձնաւորութիւնը, որ ինքնիրան անգլիական ազատամիտ թերթերից մէկի աշխատակիցն էր անւանում, Կովկասի ողջ հայաբնակ, փոքր՝ ի շատէ յայտնի, վայրերն իւր ոտքի տակն առաւ: Ամեն հայի տուն մտաւ, ամեն մի հայ գործչի հետ տեսնւեցաւ, շատերի հետ էլ մտերմացաւ: Ամենքին և ամենուրեք խօսեց, յորդորեց, քաջալերեց, խրախուսեց անյապաղ ձեռնամուխ լինել Տատկահայաստանի ազատութեան գործին:

Ֆէտչերալտի այդ թունդ քարոզ ու յորդորների օրերումն էր, որ Պետերբուրգից Թիֆլիզ ժամանեց Սարգիս Կուկունեանցը՝ մայրաքաղաքում ծրագրւած կամաւորների խումբը կազմակերպելու:

Նա, Կուկունեանցը, երկու անգամ Թիֆլիզում տեսակցութիւն ունեցաւ Ֆէտչերալտի հետ: Եւ երկու

անգամին էլ նրա մօտ հանդիպեցաւ... Կովկասի կառավարչապետ Շերեմետևին, որ Ֆէտչերալտի հետ, երևի, Տաճկահայաստանի ազատութեան մասին էին խորհում ու խորհրդածում:

Եւ որպէսզի ազնւամիտ հայ երիտասարդը՝ այդ տեսակցութիւնից չզայթակդի, Ֆէտչերալտը նրան— Կուկունեանցին, հարեան սենեակումն էր թաղցնում մինչև Շերեմետևի հեռանալը:

Չմոռանամ յիշել, որ հէնց այդ օրերում Թիֆլիզին իւր երրորդ թէ չորրորդ այցելութիւնը գործեց Կ. Պօլսոյ դեսպանատան հինաւուրց ազենտը՝ հայազգի Չեանը, նոյն միասիայով, ինչով որ այցելել էր Ֆէտչերալտը:

Այսպէս թէ այնպէս Կուկունեանցի խումբը Թիֆլիզում ձեռաց կազմեցաւ և կանոնաւոր ու փառաւոր կերպով զինեցաւ:

Խումբը բաղկացած էր 100 հոգուց, ամէնքն էլ երիտասարդ մարդիկ. ամենքն էլ իրանց տաճկահայ եղբայրների սիրովն ու վիճակովը տոգորւած ու ուղեորւած:

Դոյն այդ Թիֆլիզ քաղաքն էր, սիրելի ընթերցող, որ ճիշտ 80 տարի առաջ ևս՝ մի այդպիսի, բայց աւելի մեծ, խումբ կազմեց և յանձնեց աշտարակեցի Ներսէս Եպիսկոպոսին, որ գնայ պարսից ձեռքից Արարատեան դաշտը ազատէ:

Հի

1890 թւականի աշնանային մի գիշերում՝ Կուկունեանցը իւր խմբով սահման անցաւ և մտնելով

Այաշկերտ՝ մի յանկարծական յարձակում՝ գործեց մի քրթական գիւղի վրայ:

Ճիշտ է մեր քաջերը իրանց այդ յարձակումով՝ մի քանի քրդերի սպանեցին, բայց երբ հեռեւեայ օրը նկատեցին 2000 զինեալ քրդերի ձիարշաւը դէպ իրանց կողմը՝ ստիպւած եղան յետ դառնալ, յետ փախչել դէպ ի ուսսական սահմանը, որի ճանապարհը դժբաղտաբար կորցրել էին:

Ուր ուրեմն գտան ճանապարհը՝ Սակայն հէնց որ սահմանագլխին մօտեցան, ուսս կողակների մի խումբ գիմաւորեց նրանց իւր հրացանների համադարկերով:

Կուկունեանցը հեռուից, այլ և այլ նշաններով, ի դուր էր ճիշ թափում կողակներին և նրանց սպային հասկացնել իւր խմբի ու վիճակին,

Նրանք,—կողակները, այդ բանը շատ լաւ իմանում էին և... կրակում էին Ղարսի նահանգապետի հրամանաւ, որ Պետերբուրգից առանձին հրահանգ էր ստացել յանկարծակի և ուղղակի:

Ելի լաւ էր, որ խմբի անգամներից շատերը քերծերում, փոսերում, լերան մացառուտներում թաղչելով ու պահուտելով մի կերպ իրանց գլուխը պրծացրին, ազատեցին:

Մնացեալ փոքր մասը,—բացի ի մի քանի սպանւածներից,—իրանց խմբապետի,—Կուկունեանցի հետ միասին՝ անձնատուր եղան: Եւ, ինչպէս յայտնի է, Թիֆլիզի դատաստանական պալատի վճռահատութեամբ՝ աքսորեցան Սախալին:

Այսպէս ահա վերջացաւ այս կամեղիան՝ թէ

հիւթական և թէ անճնական կեանքի, համեմատաբար, շատ չնչին զոհաբերութեամբ:

Այսուհետեւ սկսուեմ է տրագեդիան, ողբերգութիւնը՝ իւր մեծամեծ և ահռելի զոհաբերութեամբ:

ՀԸ

1890—1903 թուականները հայ տարեգրութեան մէջ անշնչելի պիտի մնան այն մուայլ, բարբարոսական և եղերերգական դէպքերով, որոնք ծրբադրւած էին՝ հայ ժողովուրդը ևս աստիճանաբար ջնջելու համար, ինչպէս որ ջնջւած էին նրա ազգային հիմնարկութիւնները:

Ժողովրդի ջնջմանը ձեռնարկեցաւ երկու ճանապարհով, — մինը այստեղ, Ռուսաստանում, միւսը՝ այնտեղ, Տաճկաստանում:

ՀԹ

Մինչև ռուս-ճապոնական պատերազմի վերջանալն և ռուսական յեղափոխութեան երևան գալն՝ ընդունւած էր Ռուսաստանը համարել եւրոպական փոքր ի շատ է քաղաքակիրթ պետութիւն:

Եւ երբ այդպիսի, բնական է, որ կառավարութիւնը չէր կարող իւր սահմաններում կազմակերպել կամ թոյլատրել այն կոտորածն ու աւերածներն իրականացնելու, որոյ ականատես է լինում աշխարհը 1905 թուականից սկսեալ:

Այս պատճառաւ ռուսահայերի ջնջումը սրով ու կրակով չսկսեցաւ, այլ, այսպէս անւանեալ՝ Գոլիցինեան ռեժիմով:

2

Այդ ռեժիմի հետեանքը մեզ համար՝ արդէն ամեն մի հայ մարդ անգիր է իմանում:

Ուստի ես միմիայն այդ հետեանքի չոր ու ցամաք ցանկն եմ դնում այստեղ:

ա) Մեր բարեգործական ընկերութիւնները փակւեցան:

բ) Լրագրութիւնը մասամբ փակւեցաւ և մասամբ խտտագոյն ճնշման ենթարկւեցաւ:

գ) Փաղաքացիական ծառայութեան ամեն մի ասպարէզիցն էլ, անխտիր, հայերը վտարւեցան: Իսկ զինուորական ասպարէզում գտնւածներն էլ՝ մասամբ յետ մղւեցին և մասամբ յատուկ սահմանափակումների ենթակայեցան:

դ) Մայրենի լեզուով երգւելը արգելւեցաւ:

ե) Հայերէն գրքեր հրատարակելն չէր թոյլատրուում:

զ) Խնքնուրոյն բեմական գրւածքներ բեմի վրայ չէին թողնում խաղալու:

է) Եկեղեցական ծխական դպրոցները փակւեցան: Իսկ ճեմարանի և դպրանոցների փակման կամ գրաւման ծրագիրներ կազմւեցան:

ը) Հող չունեցող հայ գիւղացիներին խոստացւում էր հող տալ միմիայն այն դէպքում, եթէ որ նրանք պրօվադաւ եկեղեցւոյ ծոցը մտնեն: Իսկ այդ եկեղեցւոյ միսիօնարական ընկերութեան ազենաներն հրահանգ ստացան՝ համարձակ քայլեր անելու հայորսութեան մէջ:

Թ) Սակաւահող հայ գիւղացիներին արգելեցաւ սահմանակից արքունի հողերից՝ այլ ևս օգտուելու։

Ժ) Մի կողմից տխրահռչակ Վելիչկօն՝ մի կեղծ անւան տակ, իւր «УДАВЪ» կոչւած պասկիլ—վէպն էր գրում ու ցրում, միւս կողմից պաշտօնական «Кавказъ» լրագիրը ամենաանբարեխիղճ արշաւանք էր մղում հայերիս դէմ։

Ժա) Կաթուղիկոսի մի քանի իրաւունքները իւր ստորագրեալների վրայ՝ վերացեցան։ Մինօդի կանցելարեան ամբողջովին պրօկուրօրի տեսչութեանը և իրաւասութեանը ենթարկեցաւ։

Ժբ) Վերջապէս եկեղեցական կարածքներն օրով ցերեկով յափշտակեցան։ Եւ այդ առթիւ՝ ամեն կարգի, աստիճանի և հասակի ու սեռի հայեր բանաւարկեցան, աքսորեցան, սպանեցան, նահատակեցան։ Իշխան Գօլիցինը պարզ ասել էր, որ նա հայութիւնը Կովկասում պիտի ջնջէ և միմիայն մի հայ տղամարդու և մի հայ կինարմատի խրուկալնները պիտի թողնէ կովկասեան հնութեան թանգարանում՝ ի տես և ի ցոյց ապագայ սերնդին։

— Թնդ կորչեն, գնան այդ օրերը, ինչպէս և կուրան էլ։— Որովհետեւ, ով գիտէ, «եթէ ոչ էին կարճեալ աւուրքն այնօրիկ, ոչ ապրիւր ամենայն մարմին»։ (Աւետարան)։

28.

Տաճկահայերի ջնջումը սկսեցաւ տարբեր եղանակաւ, որ աւելի յատուկ էր ափական բիրտ ու բռնի մի պետութեան։— Ռուսահայերին ձեռնարկեցին ջնջել ձուլմամբ, իսկ տաճկահայերին՝ ուղղակի սպանմամբ։

Վերոյիշեալ թւականներում Տաճկաստանի մէջ կատարւած արիւնընուշտ, եղերերգական տեսարանների մէջ՝ գլխաւոր դերակատարը «Դաշնակցութիւն» էր, որ մեր մէջ երեւան եկած քաղաքական կուսակցութիւններիցը թէև ամենիցը ոչ ծնաւ, բայց ամենից շուտ աճեցաւ և զարգացաւ։

«Դաշնակցութեան» ի պաշտօնէ հրապարակ իջնենք՝ սերտ կապ և առնչութիւն ունի Խրիմեանի կաթուղիկոսութեան հետ։

Ես արդէն ասել եմ, որ այդ կաթուղիկոսութեան մասին խօսելու չեմ։— Հետեւեալ «Դաշնակցութեան» ծագման և զարգացման մանրամասնութիւնների մէջ մտնելն ևս՝ չեմ կարող։

Ընդհանուր կերպով այսքանս միայն կը նկատեմ, որ հայ նորագոյն պատմութեան արգանդում «Դաշնակցութիւնը» երկնեց Ս. Ստեփանօյի դաշնագրութիւնից անմիջապէս յետոյ։ Նա ծնեցաւ, լոյս աշխարհ ընկաւ ժենեռալ Տէր-Աստուածատրեանի և Գրիգոր Արծրունու կազմակերպած խմբերի գործունէութեան օրերին։

Ոտքի ելաւ, կանգնեցաւ Կուկունեանցի «արշաւանքի» օրերին. իսկ գործելու ասպարէզ նետեցաւ ի պաշտօնէ՝ Խրիմեանի կաթուղիկոսութեան օրերին։

Շատ հասկանալի է, որ մեր ամենագեղեցիկ քաղաքական կուսակցութեան, — «Դաշնակցութեան» թէ երկունքի և թէ զարգացման աստիճաններին քաջածանօթ և տեղեակ էր Կովկասեան իշխանութիւնը։

Եւ եթէ ոչ մայրական՝ գէթ տատմօրական գթութեամբ, եթէ ոչ հայրական՝ գէթ խնամակալա-

կան հոգատարութեամբ հետեւում և հսկում էր նրա վրայ:

Պարզ խօսեցինք:

26

Քրքրեցէք ամեն մի ժամանակի և ամեն մի ազգի պատմութիւնը և կը տեսնէք, որ ամեն մի տիրապետող տարր՝ ամեն մի ներքի և աններքի միջոցներով աշխատել է միշտ՝ իւր թոյլ հարեւանին կամ հպատակ տարրին իւր օգտին ծառայեցնելու, իւր ուզածով նրան պարացնելու:

Նոյն իսկ այսօր, այս րոպէիս՝ երկրագնդիս ամենից աւելի զարգացած ու կրթւած և ամենից աւելի ազատամիտ ու արդարամիտ մեծ հասարակապետութիւնը՝ յանձին իւր նախագահի, — Ռուզվելդի, — անգութ ու անարգ, եղբայրասպան կռիւ ասպարէզ է դարձրել Կուբա կղզին, որպէսզի նրան... իւր ճանկը ձգէ:

Կուբայի երկու, յայտնի գործիչներ, երկուքն էլ անկաշառ ու հայրենասէր, աշխարհիս ամենահարուստ կղզիներից մէկի մէջ մի ահագին հրդեհ են առաջացրել և միացեալ նահանգների համար... շագանակ են խորովում:

Ուրիշ օրինակներ, կարծեմ, աւելորդ են:

27

Բնական է, որ Ռուսաստանն էլ, իբրև մի խոշոր ու տիրապետող ազգութիւն, չէր կարող այս պարագայում բացառութիւն կազմել:

Եւ ինչու կազմէր: 28՝ որ նա ինքն էլ, ուրիշնե-

րի նման ուզում էր կրակից շագանակ հանել:

Եւ ահա նա էլ իրան համար՝ շագանակ խորովող դուռ յանձին հայ «Դաշնակցութեան», որ մինչև 1903 թւականի երկրորդ կիսամեակը՝ գործում էր, — ինչպէս ասած էր իւր կանոնադրութեան, կարծեմ, 2-րդ յօդուածում, — բացառապէս Տաճկահայաստանում:

«Դաշնակցութեան» այդ գործունէութիւնը միանգամայն համապատասխանում էր ռուս քաղաքականութեան 1877 թւականում ունեցած ծրագրին, որ մինչև 1903 թւականը թէև ընդարձակւած ու կատարելագործւած էր, բայց էութեամբ նոյնն էր:

Եթէ Տաճկահայաստան արշաւող դաշնակցական զինւած խմբերը՝ կարողանային մի այնպիսի դուրս թիւն ստեղծել, որ ռուս բանակը հիմք ու հնար ունենար այնտեղ (Տաճկահայաստան) մտնել, — նա կը մտնէր: Եւ, ի հարկէ, այլ ևս չէր դուրս գալ, ինչպէս որ ցարդ Աւստրիան դուրս չէ գալիս Պոնտիայից և Հերցեգովինայից և ինչպէս որ Անգլիան դուրս չէ գալիս Եգիպտոսից:

Սա ռուս գիւտագիտութեան նախկին ծրագիրն էր, որ իւր գոյութեամբը պարտական էր արտաքին գործոց նախարար իշխան Գորչակովին և Կ. Պօլոյզ գեսպան Իգնատիեւին:

Իսկ եթէ դաշնակցական խմբերը՝ յաջողէին սոսկ կոտորած առաջ բերել Տաճկահայաստանում, — դրանով նրանք իրագործած կը լինէին ռուս գիպլոմատիայի վերջին ծրագիրը, այն է՝ տաճկահայերի փնջումը, Տաճկահայաստանը հայերից դատարկել տալը, — մի ծրագիր, որ իւր գոյութեամբը՝ պարտական է արտա-

քին գործոց նախարար Լաբանով-Ռաստովսկուն, իսկ գործադրութեամբ՝ Կ. Պոլսոյ գեսպան Նելիդովին։

ՁԴ

Բանից դուրս եկաւ, որ «Դաշնակցութեան» գործունէութեամբ Լաբանով-Ռաստովսկու ծրագիրն իրագործւեցաւ,

Եւ ահա, պարբերաբար, միմեանց ետեից սկըսւեցան Սասնոյ, Վասպուրականի, Բաղէշի, Տրապիզոնի, Պոլսոյ և առհասարակ ամեն մի փոքր 'ի շատէ հայաշատ քաղաքում ու գաւառում այն կոտորած ու աւերածութիւններն, որոնք իրանց խժդժութեամբ գերազանցեցին Բարդուղիմեան գիշերներն էլ, Սիկիլիոյ երեկոներն էլ և Ստոկհոլմի արեան բաղնիսներն էլ։

Եւ որպէսզի այդ մարդախոշոշ ոճիրներն յառաջացնող դաշնակցական «հերոսների» կեանքն Պոլսում չփտանգուի, — Նելիդովը՝ ինչպէս որ որոշւած էր՝ այդ հերոսներին Օսմանեան բանկի վրայ ուղղելիս՝ շտապում էր՝ իւր օգնական թէ թարգման Մաքսիմովի միջոցաւ՝ մի կողմից նրանց չոգնաւ նստեցնել և Մարտելիա փոխադրել և միւս կողմից՝ կարմիր Սուլթանին ակնածաբար խորհուրդ էր տալիս թէ՛ «*Mas-sacrez, Majesté*», — «կոտորեցէք, ձերդ մեծութիւն»։

Այս ձևով և այս եղանակով ռուս դիւանագիտութիւնը իւր վրէժը լուծեց Անգլիայի դիւանագիտութիւնից,

1878-ին Լայպրզը՝ Սուլթանի թոյլտուութեամբ՝ հայ պատուիրակներ ուղարկեց Բերլին և 16-րդ յօդւածը 61-ի փոխարկել տւեց։

1896-ին Նելիդովը՝ նոյն Սուլթանի թոյլտուութեամբ՝ դաշնակցական հերոսներին՝ Օսմանեան բանկի վրայ ուղարկեց և Պոլսում հայ արեան բաղնիսներ սարքեց։

ՁԵ

Ընթերցողի նետադերը ինայելով՝ մենք չենք նըկարագրել բուն երկրի, — Տաճկահայաստանի մէջ կատարւած ոճիր ու եղեռները։

Չենք պատմել թէ՛ ինչպէս երկրի երեսից իսպառ անյետացան Խանասորի 8 հայկական գիւղերն, իսկ նրանց դժբաղդ բնակիչներն չքարկոծեցան, սողցեցան, կոշկոճեցան, սպանմամբ սրոյ մեռան, շրջեցան լեռնկամաշկօք և մորթովք այծենեօք, կարօտեալք, նեղեալք, չարչարեալք, զորս ոչ արժէ աշխարհս, յա՛նապատի մոլորեալք, և 'ի բերինս, և յայրս և 'ի փապարս երկրի» (Եփր. ժա։ 37—38)։

Չենք նկարագրել նմանապէս, թէ ինչպէս Սասնոյ գաղաթներում, ինչպէս արժիւներն իրանց երկրաբերձ բներում, դարերով, և ապահով ու անվրդով ապրած 300,000 հայ շինականներն մասամբ թրի ու թնդանօթի բերանն ընկան, մասամբ Մշոյ դաշտափայրում ջերմեցին, տապեցան, տաղնապեցան և կենսազրաւ եղան, մասամբ էլ մաղապուրծ Ռուսաստան փախչելով՝ ըստ առածին՝ «Մրից դուրս եկան, մրաջուրն ընկան»։

Չենք նկարագրել, թէ ինչպէս տաճիկ խուժանի ձեռքով Պոլսոյ փողոցներն հայի արիւնով սրսկելուցը, չաղախելուցը չբաւականանալով՝ մայրաքաղաքի պահակախումբը գիշեր ժամանակ յանկարծակի

յարձակեց հայ բանւորներին և արհեստավորներին խիտ թաղերի վրայ և քնաթաթախ ժողովրդին մորթոտեց, դիակները նաւակների մէջ դետեղելով և վրան քարեր դարսելով՝ թոկերով կապում, ամրացնում էր և ծովափը տանելով նաւակը ծակում և անդունդն էր իջեցնում:

Իսկ երբ որ սրերը բթացան՝ այնուհետև սկսեցին հայերին ողջ-ողջ բռնոտել, ձեռքերն ու ոտքերը կապոտել, բերանները խցել և վզներին քար կապելով ծովը շարժուել:

Այս, այս ամենը չենք նկարագրել, այսքանս միայն կարճանագրենք՝ ի տեղեկութիւն հայ ապագայ սերնդին և պատմութեանը, որ երբ անարգ դիւանագիտութեան անարգ հաշիւներով՝ այս խրժոժութիւնները կատարում էին հայերի գլխին: Թօփ-Հայանում՝ Նեյիդովի Донец անունով դեսպանական նաւի վրայ՝ ծառայողները ետրալալ էին խաղում: Կովկասեան ազմինիստրացիայի օրդանն էլ հայերի գլխին եկած այս փորձանքներն՝ Աստուծոյ արդար պատիժն էր համարում այդ մեղապարտ ազգի համար: Երրորդ կողմից՝ մայրաքաղաքի ազմինիստրացիայի օրդան՝ անարգների անարգագոյն „Новое Время“-ն հայ նահատակներին և նրանց յիշատակը ծաղրածութեան և ծանականքի նիւթ էր շինել գրելով «Վոսփորի մէջ ձկները հայի շատ դիակներ ուտելուցը՝ սաստիկ չաղացան»:

Իայց իմանում էք ինչ կայ, թող խօսքը մեր մէջ Ձեռք—օտարները մեզ հետ այդպէս վարւելու, կար-

ծես, իրաւունք ունին, քանի որ մենք ինքներս մեր ժիծազաշարժ վարմունքներով, մեր երեխայական գործողութիւններով և մեր քաղաքական ծայրայեղ տհասութեամբ՝ առիթ և զէնք ենք տալիս նրանց ձեռքը:

Հարիւրաւոր օրինակներիցը՝ վերցնենք միմիայն մէկը, — թէկուզ դաշնակցական «հերոսների» գործած յարձակումը Օսմանեան բանկի վրայ:

Յարձակողները, ի հարկէ, դիտէին, — իսկ եթէ չգիտէին՝ պարտաւոր էին անշուշտ ստուգել, իմանալ, — որ Օսմանեան բանկը միջազգային հաստատութիւն է և միջազգային գրամներով է գործ կատարում:

Եթէ «Դաշնակցութեան» հերոսները յարձակւելով այդ հիմնարկութեան վրայ՝ ուզում էին բանկի տէրերի, — Եւրոպացիների, — ուշադրութիւնը ճաճկահայաստանի վրայ հրաւիրել, կամ նրանց սպառնալ, — յայն դէպս նրանք պարտաւոր էին անուշտ յոգս ցրնդեցնել բանկը, ընչաքաղց և շահամոլ եւրոպացիների գրպանին և անձին խփել փոքր ինչ՝ համաձայն ռուսական առածին թէ „бей мужика не ду́блемъ, а рублемъ“:

Սակայն «Դաշնակցութեան» հսկաները այդ շարին, հապա: — Մաքսիմովին անսպում նրանք՝ յանկարծ մի գաճաճ դարձան, զէնքերը վար դրին, վաւաւար յետ դարձան և՛... և՛... շոգենաւ նստելով եւրոպայ, Մարսելիս փախան:

Րօդրիգօ, մեկնիր ինձ զարմանալի Այս հանելուկը նախախնամութեան, Հէր հազարաւոր հայրերից իսկ այս հայրը տուեց ինձ, և հազարաւոր,

կաւ զաւակներից, նրան էլ այս որդիս:
Բնութիւնն իւր բոլոր տարածութեան մէջ
Չունի սրա նման հակադրութիւններ»:
(Շիլլեր. Դոն Կարլոս).

Շարունակներ:

Մի քանի տաք գլուխ երիտասարդներ, յիմարա-
բար ոչ միայն մի ահագին դաւադրութեան նկատ-
մամբ կոյր գործիք և խաղալիք դարձան, այլ և իրանց
կեանքը աւելի թանգ գնահատեցին, քան հազարա-
ւոր անմեղ հայերի կեանքը:

Եթէ որ «Դաշնակցական» հերոսները միջազգային
բանկը յօդս ցնդեցնէին, հարկաւ, հայերի կոտորածը
դարձեալ անխուսափելի կը լինէր: Բայց կարող էր
պատահել, որ այդ ժամանակ եւրոպական դեսպան-
ների նաւերը իրանց չէզօք գիւրդից դուրս գալու
ստիպւէին:

Եթէ այդ ևս չլինէր,—անշուշտ միջազգային քրն-
նութիւն կսկսէր և ոճիրի իսկական հեղինակները
հրապարակ կուգային:

Մի խօսքով՝ եթէ հայերի համար գրանից ոչ մի
օգուտ չդուրս գար,—աւելի ևս չէր դուրս գալ, քան
ինչ որ եղաւ:

Դառնանք «Դաշնակցութեան» գործունէութեանը
կովկասում:

Ձե

Մինչև 1903 թւականի կէսը՝ հայ և թուրք՝
քաղաքացին էլ, գիւղացին էլ, արհեստաւորն ու բան-
ւորն էլ, վաճառականն ու ծառայողն էլ,—ամենքը,
անխտիր ամենքը սիրով, եղբայրաբար ապրում էին
կովկասում միմեանց կողքին:

Ժամանակ առ ժամանակ թրքաշատ այս ու այն
գաւառում լոյս ընկած աւազակային թուրք խմբերը՝
հաւասարապէս ատելի էին ինչպէս հայ, նոյնպէս և
թուրք ազգաբնակիւթեանը, վասն զի երկու ազգա-
բնակիւթիւններն ևս անխտիր ենթակայ էին նրանց
յարձակումներին, նրանց կողոպտումներին:

ՁԸ

Թուրք և հայ հարեանութեան, դուկեցութեան
բնտիր և ազնիւ օրինակը՝ նկատելի էր նա մանա-
ւանդ Բագու քաղաքում և նրա շրջակայ գիւղերում,
ուր քաղաքի միջին դասակարգը մեծ քանակու-
թեամբ, ամարանոց էր դուրս գալիս ամեն տարի:

Մաշդազա, Բդովնա, Շիվալան, Մարդաքեան,
Բիլկեա,—սրանք զուտ թրքաբնակ գիւղեր են՝ Բագ-
ւայ արևելեան կողմում, որոց մէջ ամառնային ա-
միաներումը վիստում ու վժժում էին հայ բնտանիք-
ներ, կնանիք, աղջկերք և երեխաներ առանց տա-
մարդի, առանց քան մեծի:

Հայ տղամարդիկ իրանց բնտանիքը յիշեալ գիւ-
ղերն ուղարկելով՝ իրանք մնում էին քաղաքում, ի-
րանց գործերի վրայ: Եւ միմիայն կիւրակէներին ըն-
տանիքներին տեսութեան էին գնում, իսկ երկու-
շաբթիներին դարձեալ քաղաք վերադառնում:

Եւ ոչ մի տարի, ոչ մի ամիս, ոչ մի շաբաթ և
ոչ մի օր լուած, կամ տեսնւած չէ, մի որ և է գիւ-
ղում, որ և է ամարանոցում, մի որ և է թուրք՝ որ
և է հայից մի բան գողացել է. կամ թէ՛ նրան ան-
պատել, նեղացել է և կամ ծուռ աչքով վրան մը-
տիկ տւել:

Չ'մոռանանք, որ հայ ընտանիքների սեպհական կամ վարձովի ամսարանոցների դռներն ու ցանկապատներն, գիշեր-ցերեկ, բաց են եղել և, մոթալից գիշերներում, հայ ընտանիքներ՝ միայնակ կամ խմբովին ամբողջ ժամեր էին անցկացնում,—և այդ ամենայն ազատութեամբ և ապահովութեամբ,—ինչպէս գիւղերի հրապարակներում, նոյնպէս և բացօթեայ ընդարձակ այգիների ճիւղերներում:

Մի և նոյն երևոյթը տիրում էր Բագու քաղաքի հայերի և թուրքերի մէջ ևս: Այնպէս երկու հարեաներն էլ իրաւունք ունէին միշտ և հանապազ բանաստեղծի հետ երգել թէ՛

«Ես ապրում էի խաղաղ—իմ նետը

Անատառի որսի վրայ էր միայն ուղղած,

Միտքս սպանութեամբ չէր ապակմնւած»:

(Շիլլեր, Վիլհելմ Տէլ):

Եւ այս խաղաղ, եղբայրական՝ վայելուչ, այս իդիլիական կեանքը Բագույ և նրա շրջակայ հայերի և թուրքերի մէջ՝ առ երևոյթս և առ ժամանակեայ չէր, այլ իսկական և տևական, որ ես վկայաբանում եմ՝ «ոչ ՚ի կայծ ընդոստուցեալ և ոչ ՚ի լուր զարթուցեալ, այլ անձամբ անձին պատահեցի ՚ի տեղւոյն և տեսի», ամբողջ 17 տարի, 1886—1903:

ՁԹ

Եկաւ 1903 թւականը, որոյ ամառը ինչպէս յայտնի է: Բարձրագոյն հրաման դուրս եկաւ հայ եկեղեցական կալածքները յարքունիս գրաւելու: Եւ գրաւումը հետզհետէ տեղի ունեցաւ ժողովրդական յայտնի յուզումներով և սուր ընդհարումներով ոստիկանութեան և նոյն-իսկ զօրքի հետ:

Ժողովրդական այդ յուզումների, այդ խիզախ բռնկումների, Դաւթի և Գողիաթի մենամարտութեան բուն հեղինակը ոչ այլ ոք էր, եթէ ոչ նոյն ինքը ժողովուրդը, նրա ազգային—կրօնական վիրաւորւած՝ բուռն զգացմունքը, տարիներից ՚ի վեր նրա համբերութեան մոխրի տակ թաղկացած կայծը, վրէժխնդրութեան հուրը, որ պետական անձին անվայել այնքան թեթևամտութեամբ՝ բորբոքել էր իշխան Գօլիցինը, որի երեսն ի վեր հայ ժողովուրդը երէկ էլ, այսօր էլ և վաղն էլ, միշտ և ամեն ժամանակ, և առանց խղճահարութեան ու առանց ստրջանքի կամ զղջման կարող է բացականչել՝

»Դու վրդովեցիր խաղաղութիւնս,

Թունաւորեցիր անարատ միաքս,

Անսովոր բանին ինձ սովորեցրիր»:

Կովկասահայերի յուզումները պսակեցին իշխան Գօլիցինի վրայ եղած սպանման փորձով, որոյ կատարողը,—ասում են,—Հնչակեան կուսակցութիւնն էր՝ յանձին ոմն Մհերի, որ, ինչպէս լրագիրներում գրւած էր, «դաշնակցութեան» անդամներից մէկի ձեռքով յետոյ սպանւեցաւ:

Իւր անձին, իւր կոչման ու պատւին դէմ՝ եղած այս վիրաւորանքն ու անարգանքը՝ իշխան Գօլիցինի մէջ էլ աւելի բորբոքեց հայատեցութեան սգին, կիրքը:

Եւ ահա այդ օրւանից երեսն եկաւ հայ-թրքական ընդհարումների դժոխային ծրագիրը Կովկասեան աշխարհում:

Այդ ծրագիրը՝ իւր էութեամբ՝ նոր չէր: Նա

բղխում՝ էր ոռու քաղաքականութեան վերջին տարիներին ոգուց, ուղղութիւնից։

Ծրագրի գործադրման ձևը միայն նոր էր և Գօլիցինի ցանկացածն ու առաջարկածը։

Ճիշտ է Պետերբուրգում այնքան էլ չհամակրեցին՝ կովկասահայերի ջնջման այդ սուլթանական ձևին, ի վերայ այսր ամենայնի ի նկատի առնելով՝ Գօլիցինի անձնական թախանձանքը մի կողմից, Կովկասի թուրքերին ևս թուլացնելու և ջլատելու նպատակը երկրորդ կողմից և Կովկասի ժողովրդին ոռուսական յեղափոխութիւնից, հնար եղածին չափ, հեռու պահելու միտքը երրորդ կողմից, — Թոյլ տւին Կովկասի կառավարչապետին՝ իւր վրէժը լուծել հայերից։

Գօլիցինը անմիջապէս Պետերբուրգ հրաւիրեց Նակաշիճէին, որին նոր էր նշանակել Բագւի նահանգապետ և յատկապէս հայ թուրքական կոտորած յառաջացնելու համար, հրահանգներ տւեց և վերագարձեց Բագու արեան բաղնիսներն կազմակերպելու։

Իշխան Նակաշիճէին տրւած այս դժուարին յանձնարարութիւնը Բագուում շատ շատերին յայտնի էր, թէ հայերից և թէ թուրքերից։

Վերջիններիցս ոմանք նոյն իսկ զգուշացնում էին հայերին՝ բացարձակ անդելով, որ ոստիկանութիւնը աշխատում է մեզ, — հարեաններիս, միմեանց հետ կուսացնել։

Այդ յանձնարարութեան գոյութիւնը՝ յայտնի էր նաև «Դաշնակցութեան», որ նոյն իսկ ուզում էր, կարծեմ, պատժել Նակաշիճէին՝ նախ քան թէ նա

կը պատժէր հայերին։ Սակայն չգիտեմ, ինչու «Դաշնակցութիւնը» յետ կացաւ իւր գիտաւորութիւնից։

Եւ ոչ միայն յետ կացաւ, այլև առիթներ տւաւ Նակաշիճէին իւր միասին շուտ կատարելու։

Առիթները սրանք էին, գոնէ բագւում։

Ղ

Ընդարձակ քաղաքի գրեթէ ամեն մի թաղում, չարթէնը մի անգամ, կիւրակամոյի գիշերները, կանոնաւոր կերպով այսպէս անւանեալ, դաշնակցական ժողովներեկոյթներ էին լինում ի ներկայութեան ամեն հասակի, աստիճանի և սեռի մարդկանց անխորտիր։ Հանգիստականներից շատերը թուղթ էին խաղում, այլք բուֆէտում իւրեանց քիմքերը քաղցրացնում, միւսները պարում, նուագում և երգում մեծ մասամբ յեղափոխական երգեր։ Վերջապէս լինում էին դասախօսութիւններ՝ գլխաւորապէս յեղափոխական թեմաների վրայ։ Դասախօսների մէջ՝ աչքի ընկնող մի քանի տաճկահայեր կային, որոնք իրանց ունկնդիրներին ոգևորեցնում էին Սասնոյ, Վասպուրականի, Պոլսոյ և այլ տեղերի կոտորածներն յառաջացնող հերոսների և հերոսուհիների քաջագործութիւններով։ Դասախօսները, ըստ մեծին մասին, վարձկան մարդիկ էին, որոնք կամ ամսէ ամիս ուճիկ էին ստանում «դաշնակցութիւնից» և կամ մեն մի դասախօսութեան համար՝ առանձին *):

*) Մանօր։ Հարկաւոր եմ համարում յայտնել, որ «դաշնակցական» ժողովներեկոյթներից ոչ մէկին ևս ներկայ չեմ եղել, այլ վերոյիշեալ տեղեկութիւնները հաւաքել եմ ժողովներին ներկայ եղող՝ անկողմնակալ և չեզօք մարդիկնե-

ՂՍ.

Ոստիկանութիւնը դաշնակցականների ամեն մի քայլը տեսնում, գիտում էր: Նա շատ լաւ տեղեակ էր, թէ դաշնակցական երեկոյթներում ինչեր են կատարւում և ով ինչ է խօսում: Բայց իրան այնպէս էր ձեւացնում, իբրեւ թէ ոչինչ չէ տեսնում, ոչինչ չէ իմանում:

Իրանք միամիտ ժողովականներն էին, որ ամեն-եկն չէին գլխի ընկնում, որ ամեն մի երեկոյթում ոստիկանութիւնը իւր յատուկ լրատներն է ունենում միշտ, նոյն իսկ երեկոյթներին համակրող, նրանում ջերմ մասնակցութիւն ցոյց տւողների թւում:

Եւ նրանք, — ժողովների կազմողներն իրանց միամտութեան մէջ այնքան առաջ էին գնում, որ պահանջում էին, — երբեմն նոյն իսկ սպառնում, — որպէս զի քահանաները ևս երեկոյթներին ներկայ լինէին, որ եթէ ոստիկանութիւնը յանկարծ ներս մտնի, քահանաները վկայեն, որ մկրտութեան կամ նշանադրութեան հանգէս են կատարում իբրեւ թէ:

ՂԲ

Քաղաքական որեւէ աշխարհայեացքից զուրկ՝ Բագւայ թուրքերի ռամիկ գասակարզը՝ չհասկանալով «Դաշնակցութեան» կազմած երեկոյթների իսկական նպատակը՝ կասկածում և տարակուսում էր:

Նրա կասկածը փարատում էին ոստիկանութեան

րից: Եւ ստուգել ու վերստուգել եմ այլ և այլ աղբիւրներից: — Ի վերայ այս ամենայնի՝ եթէ իմ գրածների մէջ անձնութիւններ կամ զրպարտութիւններ կան, — թող այդ ամենը ինձ չվերագրւի, այլ նրանց, որոնք ինձ հաղորդել են:

յայտնի և գաղտնի ազենաներն, գրգռիչներն՝ բացատրելով իբրեւ թէ՝ հայերի այդ գաղտնի գործողութիւններն ուղղած են թուրքերի՝ իրանց դէմ:

Իբրեւ թէ՝ հայերը պատրաստւում են իրանց սեպհական թագաւորութիւնը հիմնել Կովկասում և թուրքերին դուրս քշել այնտեղից: Եւ ուրիշ առասպելներ:

Երկու հարեաններին միմեանց դէմ՝ գրգռելու, զինելու փորձն՝ արդէն տեղի էր ունեցել կառավարչապետի պալատում, երբ վերաւորւած իշխան Գոյիցինը Աջառայի, Բագւայ և Գանձակի թուրքերի ուղերձն ու պատգամաւորութիւնն էր ընդունում: Մընում էր գրգռել ու զինել թուրք ռամիկ գասը հայերի դէմ: Իսկ դրա համար՝ գրգռիչների պատմած վերոյիշեալ առասպելներն էլ բաւական էին: Եւ նա, թուրք ամբոխը, հետզհետէ այն եզրակացութեան էր յանգում, որ, արդարեւ, և յատկապէս նրանց „Դաշնակցութիւնը“ մի ամենագորեզ կուսակցութիւն է, որ ունի իւր զօրքերն ու զօրապետներն, իւր բանակներն իրանց ամեն տեսակ սպառազինութեամբ:

Թուրք հասարակ գասակարզը՝ գերմարդկային շնորք և ճարպիկութիւն էր գտնում այն հայ ահաբեկիչներին մէջ, որոնք օրով-ցերեկով, քաղաքների յայտնի տեղերում, սպանում էին այս ու այն հարուստ հային, այս ու այն ծառայողին և խոյս տալիս ու ազատւում:

Եւ օրովհետեւ հայ առաջնակարգ գասակարգի մարդիկ, — հոգեւորականներ, վաճառականներ, ինտելիգենտներ իրանց կողմից ոչ մի միջոցի չեն ձեռնարկում այս կամ այն կերպով օճրագործ դաշնակ-

ցականներին զսպելու, ուստի և թուրք հասարակութիւնը կարծելով կարծում էր, որ «Դաշնակցութիւնը» ողջ հայ ազգն է ներկայացնում: Եւ դաշնակցականների կատարած ամեն մի գործողութիւն ազգին էին վերագրում:

Այսպէս էր հասկանում և մեկնում իրերի դրութիւնը՝ մինչ օրս նահապետական կարգերով ու անդութիւններով ընթերցող մեր թուրք հարեանը:

ԴԳ

Մի և նոյն հասարակ ժողովրդի կարծիքը յայտնում և պաշտպանում էին վերջերում նաև թուրք ինտելիգենտները, — խաղաղարար յանձնաժողովների անդամները, — զենեռալ նահանգապետի ներկայութեամբ:

Նրանք պարզ ի պարզոյ յանձնաժողովների հայ ինտելիգենտ անդամներին ասում էին՝ «Դուք ամենքդ էլ շատ լաւ ճանաչում էք ձեր դաշնակցական չէֆերին: Եթէ նրանց բռնած գործերին չէք համակրում, կամ ինքներդ սանձեցէք նրանց և կամ իշխանութեանը յանձնեցէք: Դուք այդ չէք անում, չէք ուզում անել, ընդհակառակը դուք նրանց նպաստում և հովանաւորում էք»:

Եթէ չեմ սխալում թուրք ինտելիգենտները համամասն կարծիք յայտնեցին նաև Փոխարքայի պալատում՝ հայ-թրքական համագումարի ժամանակ:

ԴԵ

Թուրքերի երևակայութեան վրայ աւելի ազդում էին դաշնակցականների արած ցոյցերն ի բանց այս ու

այն ընկերի համար կատարւած հոգեհանգստեան կամ թաղման ժամանակ:

Այդ ծեսերի կատարել տալն 'ի հարկէ դաշնակցականների կրօնական զգացմունքի հետեանքը չէր, այլ մի տեսակ ռեկլամ, մի ցոյց: Եւ իբրև այդպիսի մարդիկ աշխատում էին, որքան կարելի է, պերճ ու չքեղ կերպով կատարել:

Այդ ցոյցերից ամենավերջինը, — Միսակ անունով դաշնակցականի թաղումը, — որ Բագուի առաջին հայ թրքական ընդհարման նախօրեակին կատարւեցաւ, նա մանաւանդ շատ լարեց ու զրգռեց թուրքերին:

Եւ նրանց մէջ այլ ևս ոչ մի կասկածի տեղ չը թողեց, որ, ինչպէս զրգռչներն նրանց ակամօյին շարունակ ասում ու պնդում էին, — իբրև թէ հայերը, արդարև, մի ինչ որ վատ բան մտածում են իրանց, — թուրքերի դէմ:

Այժմ ասեմ, թէ ո՞վ էր հանգուցեալ Միսակը:

Նա դաշնակցական զինւոր էր: Եւ, ինչպէս պատմում են, մի քաջ, սրտոտ երիտասարդ էր, Նոր-Բայազէտցի, ազգանունը՝ Ենգոյեանց, 25 տարեկան:

Մի անպիտան թուրքի և մի անպիտան հայի մէջ մի գժտութիւն է ծագում անձնական, մասնաւոր պատճառաւ: Հակառակորդները միմեանց սպառնում են: Թուրք անպիտանը մի Ղօչիի է գլխում հային սպանելու, իսկ հայ անպիտանը Միսակին է ապաւինում թուրք հակառակորդին սպանելու կամ պաշտպանելու:

Մի օր Միսակը խփում թուրք ղօչիին սպանում է: Վերջինիս ընկերներից մինն էլ մի օր, խփում Միսակին է սպանում:

Ահա բոլորը:

Եւ աւասիկ այդ Միսակի թաղումն էր, որ կատարեցաւ 1904 թւի դեկտեմբերի 4-ին, շատ դեմոստրասիա կերպով: Բացի գաշնակցականներից յուզարկաւորութեանը մասնակցում էր կողմնակի հետաքրքիր ամբոխի հազարաւոր բազմութիւն: Քաղաքում ընդունւած ընդհանուր սովորութեան հակառակ հանգուցեալի դիակը եկեղեցուց մինչև գերեզմանատուն՝ ձեռքերի և ուսերի վրա տարեցաւ:

Գերեզմանոցում խօսւած ճառերի մէջ՝ այն էլ է աւել, որ Միսակի մահւան վրէժը պէտք է լուծել:

Թուրք հասարակութիւնը ափի բերան է մնացել ասելով՝ մեթէ հայերի համար այդքան նշանակութիւն ունի մի գաշնակցական զինուորի սպանումը, որ ինքը առաջինն էր սպանել թուրքի, այն ևս ոչ թէ մէկի, այլ մի քանիսի:

Գրգռիչները, — պրոփոկատորները. — հարկաւ, մեծապէս օգտուեցան Միսակի թաղման ցոյցով և վերին աստիճանի գրգռեցին թուրքերին,

Գրգռիչները թուրք խաւարամիտներին բացատրել էին, իբր թէ՝ գաշնակցականները երգւել են գերեզմանոցում այնքան թուրք սպանել, որքան մազկայ Միսակի գլխի վրայ:

Սա, ի հարկէ, բացարձակ ստույթիւն ու զրպարտութիւն էր և է գաշնակցականների դէմ:

Բայց գիւնադէտների և գրգռիչների համար՝ ե՞րբ և ո՞ր երկրում բարոյականութիւն և ճշմարտութիւն գոյութիւն ունեցել է, որ Բազւայ գրգռիչների համար ունենար Եւ ահա այս ու սրա նման ա-

ռասպելների շնորհիւ՝ Բազւի մթնոլորտը դիւրաւառ նիւթով լցւած էր:

Մի կայծ էր միայն պակաս, որ հրդեհը բռնկի: Եւ... 'ի մեծ հաճոյս իշխան Նակաշիճէի և նրա ազենտների, այդ կայծը ձգեցին հայերը, — կողմնակի մարդիկ արդեօք թէ գաշնակցականները. — ճիշտը չգիտեմ, միայն ինչպէս հայերի, նոյնպէս և թուրքերի հասարակաց կարծիքը այդ բանը «Գաշնակցութեանն» է վերագրում:

ՂԵ

Ինչպէս ամենայն տեղ, նոյնպէս և Բազւում, սովորութիւն է, որ հայ ժողովուրդը կիւրակի օրերը յաճախում է եկեղեցի: — Բայց եկեղեցիների փոքրութեան պատճառաւ՝ շատ անգամ ստիպւած է զաւթում մնալ և մասնաւոր խօսակցութեամբ և զրուցատրութեամբ զբաղւել:

Այդ կողմից, Թիֆլիզի Վանքի աւագ եկեղեցուց յետոյ՝ աչքի է ընկնում Բազւայ օ. Լուսաւորիչ եկեղեցին, որ հայերի համար միակ եկեղեցին է և ինչպէս ինքը, նմանապէս և նրա գաւիթը չափազանց փոքր են ժողովրդի համեմատութեամբ:

Դաւթի հարաւային դրան կից՝ տախտակաչէն մի փոքրիկ խանութ կայ, որ երեցփոխանը վարձով է տալիս: Խանութում բացառապէս գրքեր և լրագիրներ են վաճառւում:

Թէ այդ խանութի վարձողը և թէ քաղաքի շրջիկ գրավաճառներն ու լրագրավաճառներն՝ կիւրակէներում գաւթի պատերին, թէ դրսի, թէ մանաւանդ ներսի կողմից, շարում են իրանց ծախու ապ-

բանքներն,—գրքոյկներ, լրագիրներ, արժանքներ, գա-
նազան գործիչների պատկերներն: Այդտեղ, գաւ-
թում, ցրում են և՛ վաճառականների յայտարարու-
թիւններն և՛ քաղաքական կուսակցութիւնների լեզու
և անլեզու թուղթիկներն ու կոչերը:

Այսպիսով բազմայ հայոց եկեղեցւոյ գաւթը՝
կիւրակի օրերին՝ կատարեալ վաճառատեղ է գաւ-
նում, որ հեռաւոր կերպով յիշեցնում է Քրիստոսի
ժամանակ Երուսաղէմի տաճարի գաւթներում կա-
տարած գործողութիւններն:

Տոգերիս գրողը շատ անգամ ասել և կրկնել է,
ու՛մ որ անկ է, որ ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ գաւթը
պրոֆակացիայի համար ամենայարմար վայր է ներ-
կայացնում, իսկ նրանում տեղի ունեցած առևտուրը
պրոֆակատորների առաջ միշտ լայն սապարէզ է բաց
անում:—Բայց մեզ չեն լսել:

Փոյթ չէ, տայ Աստուած, որ մենք անտեղի և ա-
ւելորդ երկիւղ լինենք կրեւիս:—

ՂԳ

Ինչպէս ամեն տեղ և ամեն ազգի ու հասարա-
կութեան մէջ, նմանապէս և Բագւի ու նրա ազգա-
բնակչութեան, ուրեմն և հայերի մէջ վերջին տարի-
ներում՝ զէնք կրեւն անհրաժեշտութիւնից առաւել
մեղա, նորաձեւութիւն է դարձել:

Զէնք կրում է, ինչպէս իսկական կարիք, պէտք
ունեցողը, կրում է և նա, որ 10—30—50 բուբլի
կարող է անտեսել, շատ անգամ բերանիցը կտրելով:
Զէնք կրում է և՛ աշակերտը և՛ պատանեակը:

Երբ այս այսպէս է, բնական է, որ Հայոց եկե-

ղեցւոյ գաւթում խառնած խայտաճամուկ բազմու-
թեան մէջ ևս զէնք կրողներ կարող են լինել: Եւ ան-
շուշտ կան:

Մենք գիտենք նոյն իսկ, որ վերջերումս ս. Լու-
սաւորիչ եկեղեցւոյ գաւթում երկու հակառակորդ
խմբակների մէջ զինեալ ընդհարում էր լինելու:

Բարեբաղդաբար հակառակորդների բանականու-
թիւնը թէ կրօնային զգացմունքը՝ թոյլ չուեց այդ
աստիճան արատաւորելու ազգային եկեղեցւոյ պա-
տիւը, նրա անունը, և վայնասուն ու իրարանցում
ձգելու հարկւրաւոր և ամեն հասակի ու սեռի բազ-
մութեան մէջ:

Մենք համոզւած էինք, որ հայ մարդը՝ ով ու-
ղում է լինի, թէկուզ միանգամայն անկրօնին և ա-
նաստուածին մէկը՝ իրան թոյլ չի տալ իւր ազգակից
հակառակորդի վրայ կրակ բաց անել եկեղեցւոյ գաւ-
թում, նրա շուրջը:

Սակայն մենք համոզւած էինք նմանապէս, որ
Բագւում շարունակ գործող ու ներգործող անարդ-
պրոֆակացիան՝ ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ շուրջը, մի
օր, պէտք է, որ արիւն թափել տայ, ինչպէս և արաւ
1905 թւի փետրուարի 5-ին:

ՂԵ

Այդ օրը կիւրակի էր. կէս օրւայ պատարագը
գեռ չվերջացած՝ եկեղեցւոյ գաւթից դուրս, արեւ-
մտեան կողմում, մի դէպք է պատահում, որ այլ և
այլ կերպ է պատմում: Հաստատը միայն այս է, որ
այդ դէպքը սերտ կապ և առնչութիւն ունի Մի-

սակի սպանման և այդ սպանումը յառաջացնողը մասնակի, անձնական հաշի հետ:

Եւ ուրեմն հասարակական նշանակութիւն չպիտի ստանար, բայց, գծադրաբար ստացաւ:—

Բազում բաւականի յայտնի, նաւթային գործով պարագոյ մի թուրք կար,—Աղա Ռիզա Բաբայեւ:—

Պատմում են թէ այս մարդը՝ եկեղեցւոյ պարսպի կողքով կառքով անցկենալիս երեք անգամ ատրճանակով կրակ է արձակում բազմութեան մէջ կանգնած մի հայ զինուորի վրայ և նրան ոտքից վիրաւորում:

Հայ տղայքը բռնում են Բաբայեւին և ոստիկանին յանձնում, որ, սակայն, նրան չէ կալանաւորում:—Եւ Բաբայեւը կառքի միջից՝ ատրճանակ արձակելով օդի մէջ սկսում է փախչել: Հայ տղերանցից մինը ատրճանակով թուրքի ճակատին է խփում և կառքից վայր գլորեցնում: Մի երկու ուրիշ տղայք էլ զալիս են և բերութիւն վիակը ծակծկում, մի քանի տեղից կտրատում:

Մօտակայ բազարից վրայ են հասնում 5—10 թուրքեր և Բաբայեւի արնաշաղագ դիակը ուսերի վրայ դրած՝ ման ածելով մի երկու թրքական փողոցներում «վրէժ, հայերից վրէժ» են աղաղակում:

Թուրք խուժանը գրգռւում կատաղում է, բայց սպանման տեղը դուրսերով (հեծեալ կօղակներ) շրջապատւած տեսնելով՝ սիրտ չէ անում յարձակում գործել հայերի վրայ:—

Այդ ես իմ աչքերով տեսայ, երբ թուրքերի և զօրքի մէջ եղած «Վռանկելսի փողոցով անցնում էի: Իրիզնապահին զինուորները քաշեցան:

Այդ բանից, կարծես, սիրտ առած՝ «Հայկական և Վօրօնցովսի» կոչւած փողոցներում ատրճանակի ճարճատիւններ լսել սկսան և մինչև ժամը 8-ը արդէն 26 հայեր վիրաւորւած էին:

—Հէնց բաղնիսի դռան առաջ,—ասաց ինձ «Ֆանտագիա» բաղնիսի հայ կապալառուն,—քառորդ ժամ առաջ 6 հայի վիրաւորեցին թուրքերը:

Եւ, ճշմարիտ, վերջիններս շատ և շատ գրգռւած խօսում էին փողոցներում, երբ ժամը 9-ին ես բաղնիսից տուն էի վերադառնում: Այդ ժամանակ ես թուրքաց թաղումն էի ապրում:—

ԿԸ

Գիշերւայ սպանութիւններից տեղեկութիւն չուներնալուցն էր անշուշտ, որ հետեւեալ օրը, փետրւարի 6-ին, հայերը՝ ամեն ոք գնում էր իւր գործին, գոնէ երբ ես դպրոց էի գնում, հայի խանութները բաց էին 3 մեծ փողոցների վրայ էլ:—

Բայց ժամը 10-ին յանկարծ ատրճանակների և հրացանների ճարճատիւններով քաղաքը լցւեցաւ:—

Պարզ երևում էր, որ գիշերը խորհրդակցութիւն է եղել՝ հայերին յանկարծակի բերելու:

Դպրոցից մինչև տուն, երեք մեծ փողոցներ, ոտքով անցայ (կառքերը փախել էին) և ոչ մի փողոցում, ոչ մի անկիւնում սովորական ոստիկաններից ոչ մէկին չհանդիպեցայ:

Փողոցները մեանգամայն դատարկւած էին մարդիկներից,

Իմ հարեան ծանօթ թուրքերն յորդորում, խոր-

հուրդ էին տալիս ինձ աճապարել և շուտով տուն մտնելը:—

Նրանք անիծում էին «սաբաբին» — պատճառին, առանց հասկանալու սաբաբի ով լինելը:

Մինչև ժամը 3-ը, ուրիշների նման, ես ինքս էլ փակւած մնացի տանը:

Ամբողջ քաղաքը մեռած էր թւում: Միայն բոպէ առ բոպէ օդում լսւած հրագէշների մասնակի ճարձատիւններն և համազարկերն՝ ցոյց էին տալիս, որ մարդ գազանները այնտեղ, հայկական փողոցներում, միմեանց կոտորում, փոզոտում են:

Այլ ևս անկարող լինելով տանը նստելու, ես ինձ մի կերպ փողոց ձգեցի և մտայ հայկական թաղը, — Կրասնոփոդսկի, Տորգովի, Պրաչեչնի և Մարինսկի փողոցները միմիայն՝ սոսկ ստուգելու համար, թէ ինչեր են կատարւում:

Եւ, Աստուած իմ, ամեն մի քայլափոխում գրեթէ՝ մի քանի գիակներ և՛ հայի և՛ թուրքի և ամենքն էլ անխտիր հասարակ, բանուր, օրական վատակով ապրող ջրկիրներ, մշակներ, գործակատարներ *):

«Եւ հեծեցի, և՛ գնացին արտասունք» **): Հայ մարդիկ՝ 5—6 հոգի, այս ու այն փողոցի անկիւնում, այս ու այն տան շէմքում՝ ծւարած, շարած մնում են և ոչ ասելիքներն են իմանում, ոչ էլ անելիքները:

*) Թրքական թաղերում ապրող հայերի մասին ոչ մի տեղեկութիւն կարելի չէր իմանալ:

**) Նարպէյ:

Ինքնապաշտպանութիւնը, ինչպէս ասացի, դեռ կազմակերպւած չէ:

Պատահեցայ յեղափոխական շէֆերից մէկին:

Նա ինձ հաւաստիացրեց, որ հէնց այս գիշեր գաշնակցականները ու հնչակեանները միասին խորհրդակցելու են՝ ինքնապաշտպանութեան առթիւ:—

ՂԹ

Մայրական փողոցում ծխականներիցս մէկի տանը 1/4 ժամ հանգստանալով՝ ես տուն դարձայ՝ հաշարնակ միւս փողոցներով: Եւ մի և նոյն տեսարաններին հանդիպեցայ, ինչ որ նախկին փողոցներում:

Իմ ընակարանի, — Չաղրովի փողոցի, անկիւնում եւ 4 թուրք զօյիների հանդիպեցայ, որոնք մի թուրք թաղապահ ոստիկանի և 2 թուրք քաղաքապահների, — городовоѣ, հետ խօսում էին:

Նրանք ինձ ճանապարհ տւին: Ես բարեկեցի և անցկացայ:

Մինչև փետրւարի 9-ը, երեկոյեան 3 ժամը ես այլևս տանից չեմ դուրս եկել:— Ուստի և հաւաստեալ չեմ կարող ասել, թէ քաղաքում ինչ է կատարւել:

Ժամը երեքին յանկարծ հաշտութեան աղաղակները լսեցան և 3 օր իրանց աներում փակւած ժողովուրդը դուրս լցւեցաւ:

Սրբազան Առաջնորդի հրամանաւ՝ հետեւեալ օրը ես գնացի նահանգապետին և պրօկուրօրին՝ հոգևորականութեանը դիւրութիւններ տալու՝ գիակներն թաղելու նկատմամբ:—

Դատաստանական քննչի որոշած ժամին գնացի

քաղաքային հիւանդանոցը և գլխավորութիւն ունեցայ կոյտերի, դիակներէ կոյտերի հանգիպելու, ամենամեծ մասամբ հայերի:

Ինչպիսի գերեզմանատուն և այնտեղի անատումիկական սենեակում և նրա շուրջը՝ մի և նոյն ազգ-խառն տեսարանը:

Երեք օրուայ մէջ՝ սպանուած հայերի թիւն էր 196 հոգի, որոց դիակները հոգեօրականութեան ձեռքով թաղուեցան:

24 վերադարձ հայեր էլ տներում են վեր ընկած: Նրանց մեծագոյն մասի վերքերը բուժելի են:

Այսպէս՝ հայ-թրքական առաջին ընդհարումը՝ Բազուայ հայութեան վրայ նստեց աւելի քան 200 հոգի մարդկային կեանքով:

Բացի դրանից հրձիգ եղան 7 հայկական տներ, որոնցից երեքը հոյակապ, եռայարկ տներ էին:

Իսկ կողոպտումների և աւարառութիւնների ոչ հաշիւ կայ և ոչ համար ու արժէք:

Եւ այս ամենը՝ ակնյայտի և բացարձակ հետեւանք էր կառավարութեան քաղաքականութեանը.*)

Եւ հէնց այդ քաղաքականութիւնն էր և եթ, որ թուրք ազգի տականքը կազմող, մեծ մասամբ

*) Մանօք. իմ բնական տան ներքին յարկում ոստիկանական մի թաղապետ էր ապրում, որ այսօր վախճանուած է: Փետրուարի 8-ին, պատասխանելով իմ հարցին թաղապետը յայտնեց, որ եթէ նահանգապետը (իշխ. Նակաչիձէն) իրաւունք տայ՝ ոչ թէ ոստիկանական ամբողջ կազմը, այլ 2—3 թաղապետներ և եթ կարող են թուրքերին զսպել և կորզն ու խաղաղութիւնը վերականգնել քաղաքում:

— Բացի ոստիկանական կազմից՝ քաղաքում որքան զօրք կայ, հարցրի ես:

գիւղերից քաղաք թափուած, խաժամուծ ամբոխին հայերի և նրանց տների վրայ քշեց:

Գալով Բազուայ թուրք ազգաբնակչութեանը, — յանուն արդարութեան այս պէտք է արձանագրենք, — որ նա, այդ ազգաբնակչութիւնը, ոչ միայն չէր մասնակցում ցեղակից սիւնըօրների խժուժութիւններին, այլ և ամեն կերպ հովանաւորում և պաշտպանում էր իւր հարեան հայերին ամեն մի փողոցում և ամեն մի տնում գրեթէ:

Եթէ Բազուայ թուրք ազգաբնակչութեան նոյն իսկ ամենաչնչին մասը՝ իրանց անարգ ցեղակիցների օրինակին հետեւէին, — այսօր Բազուում ոչ հայ մնացած կը լինէր և ոչ էլ հայի կայք,

ձ

Բազուի փետրվարեան կոտորածը, ինչպէս յայտնի է, նախադուռ եղաւ նոյն քաղաքի և առհասարակ Կովկասի հայ-թրքական ընդհարումներին, որոնք՝ որոշ սխտեմով և տակտիկայով՝ կառավարութիւնը առաջ էր բերում երբեմն այստեղ և երբեմն այնտեղ: Եւ է որ յօգուտ թուրքերին և է որ յօգուտ հայերին: Միմեանց հետ կուռղ, միմեանց ջլատող ու թուլացնող

— Բացի տեղական պահստի զօրքից, քաղաքում կայ նաև 300 ձիաւոր կողակների մի գունդ:

Թող ինձ 25 կողակ տան և կը տեսնէք, թէ ինչպէս ձեռաց կը խաղաղացնեմ քաղաքը, — պատասխանեց թաղապետը՝ ազնիւ խօսք առնելով ինձանից և ինձ հետ եղող 2 հայերից, որ մեր լաւները հրապարակ շենք հանել:

Բայց միթէ իմ հարեան թաղապետն էր միայն այդպէս խօսում, ոչ, այլ ամեն մի թաղապետ, նոյն իսկ քաղաքի ոստիկանապետը:

Սենատոր Կուզմիսկին իւր կատարած քննութեամբ՝

կողմերից ոչ մէկն էլ գլխի չէր ընկնում, թէ այս հողմը «ուստի՞ գայ և յո՞ երթայ»:

Իսկ եթէ գլխի ընկնողներ ևս կային՝ յանձին թուրք բեդերի և հայ դաշնակցական չէֆերի,— նրանք էլ, դժբաղաբար, այնքան կրքոտած ու կուրացած էին, որ՝ հակառակ իրանց ցանկութեան՝ կառավարութեանը նպատտում էին կրակի վրայ շարունակ իւղ ածելով:

ՃԱ.

Նարունակ գրեցին ու ասացին, այժմ էլ գրում ու ասում են՝ նոյն իսկ հակադաշնակցականները, թէ այդ կուսակցութիւնը հայ-թրքական ընդհարումների ժամանակ՝ մեծապէս օգնեց հայերին՝ զինելով նրանց և ինքնապաշտպանութեան մղելով: Դա ճշմարիտ է: Սակայն ճշմարիտ է և այն, որ եթէ «Դաշնակցութեան» զինեալ միջամտութիւնը չլինէր, հայ-թրքական ընդհարումները այսքան ծաւալ թերեւս չտաւ նային:

«Դաշնակցութեան» ղեկավարները, որոնք իրանց զարգացմամբ և աշխարհայեացքներով անտարակոյս բարձր են թուրք ոչ ինտելիգենտ բեդերից և ազալարներին՝ հէնց առաջին անգամից պիտի ճանաչէին ընդհարման բուն հեղինակին և նրա յետին նպատակը

ինչպէս յայտնի է՝ օստիկանութեանը մեղաւոր դուրս բերեց և դատի ենթարկեց:

Նահանգապետը, — հանգուցեալ Նակաչիձէն, — կուզմինսկուն աւած իւր բացատրութեան մէջ՝ նոյնպէս մեղադրում էր օստիկանութեանը:

Միշտ այդպէս է աշխարհի բանը:

Տկարբ գօրեղի առաջ միշտ մեղաւոր է դուրս գալիս:

ըմբռնելով՝ աշխատէին խոչընդոտ հանդիսանալու ընդհարումներին:

Սա անհնարին գործ չէր, մանաւանդ սկզբներում:

Իսկ եթէ «Դաշնակցութիւնը» չէր կարող կամ չէր կամենում չարիքի առաջն խաղաղութեամբ առնել, յայն դէպս առաւել լաւ կանէր, եթէ որ ձեռնադաշնակ, չէզօք մնար:

Սա գոնէ չարիքների փոքրագոյնը կը լինէր մեղ համար:

— «Ձեռնադաշնակ, չէզօք» բառերիս վրայ, գիտեմ, շատ շատերը ծիծաղելու են: Սակայն մի շտապէք: Շուտով ես ձեզ կապացուցանեմ, որ «Դաշնակցութիւնը» իսկապէս ձեռնադաշնակ և չէզօք էր մնում, երբ իրական ոյժի էր հանդիպում և իրան համար վտանգ էր տեսնում:

Արդ՝ ես էլ ասում եմ, եթէ որ այդ այդպէս էր լինելու, — ապա ուրեմն աւելի լաւ չէր, եթէ որ «Դաշնակցութիւնը» սկզբից և եթէ ձեռնադաշնակ, չէզօք մնար: Եւ ոչ թէ հուրը արծարծէր և ինքը պոկ գար, փախչէր:

Դրա փայլուն օրինակը մենք տեսանք Պոլսոյ Օսմանեան բանկի վրայ եղած յարձակման ժամանակ: Շուտով կը տեսնենք և ուրիշ օրինակներ:

Կրկնում եմ՝ աւելի լաւ կանէր «Դաշնակցութիւնը», եթէ որ սկզբից և եթէ չէզօք մնար:

Սակայն նա այդ չարաւ, ոչ էլ խաղաղ ճանապարհների դիմեց, այլ, ընդհակառակը, մեծ ոգևորութեամբ պատերազմի դաշտը նետեց ինքը և իրան հետ նետեց նաև հայ ժողովրդին, յատկապէս հայ գիւղացուն: Առանց սակայն 'ի հաշիւ և 'ի քննութիւն առնելու, թէ դրա վաղճանը ինչ է լինելու և ուր է յանգելու:

Այդ վաղճանը, — որ կը լինի ժողովրդի անտեսական վիճակի լիակատար քայքայում, նրա բարո-

յական իրումն ու յուսահատութիւնը և նրա վատ, ստոր բնազդ և հակումների յառաջ գալը,—եթէ ոչ այսօր, անշուշտ վաղը կամ միւս օր հայ ազգի առաջ կը դուրի իւր ամբողջ մերկութեամբ:

Եւ թող այդ ազգը և նրա ներկայացուցիչները, նրանց թեթեւամիտ պետերն՝ բաց աչքով այն ժամանակ թող տեսնեն թէ ինչ և ճիշդն է նստել իւր վրայ՝ «ազգային ինքնապաշտպանութիւն» կոչւած՝ «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան» աւանտիւրան:

ՃԲ

Թէ «Դաշնակցութեան» գործունէութեան մէջ առհասարակ՝ աւանտիւրան շատ մեծ դեր է խաղացել, — դրա համար փաստեր շատ կան թէ տաճկահայերի և թէ ռուսահայերի կեանքում:

Վերցնենք դրանցից մի երկուսը, ամենից թարմ փաստերը, որոնք մեր կողքին և մեր աչքի առաջ կատարւեցան.

Բաղա գիւղի գլխին եկած զուլումը՝ ամենքին յայտնի է.

Այդ գիւղի մասին՝ մեր լրագրութիւնում, — լաւ յիշում եմ, — շատ բան գրւեցաւ և բաւականին մանրամասն կերպով:

Սակայն չգիտեմ գրողների կամ տեղեկատուների անտեղեակ լինելուցը արդեօք, թէ թթու ազդասիրութիւնից. և կամ, — որ ինձ աւելի հաւանական է երևում, — «Դաշնակցութեան» երկիւղիցը՝ մի գլխաւոր հանգամանքի մասին մի տող անգամ չգրւեցաւ, չյիշեցաւ գէթ հարեանցօրէն:

Բանը նրանումն է, որ Բաղան ամեն կողմից չընթացաւ և թրքական գիւղերով:

Վերջիններիս թուումն է և կալածատէր Ալլահ-եարբէգ Զուլգուդարովի տունը:

Անցեալ 1905 թւականի նոյեմբերի սկիզբներին՝ «Դաշնակցութեան» զինւորներն՝ հատ ու կենտ ըսկըսում են մօտ ու ել գործել յիշեալ գիւղը՝ ժողովրդին զինելու նպատակաւ:

Բաղայի հարեան թուրքերը, որոնք իրանց ստփորական գործերի համար՝ միշտ գնում գալիս են յիշեալ գիւղը՝ տեսնելով հայդուկների գործունէութիւնը սկսում են կասկածել:

Լուրը հասնում է Ալլահեարբէգ Զուլգուդարովին: Սա մի քանի մարդիկ է ուղարկում Բաղա և հայ գիւղացիներին խորհուրդ տալիս, որ հայդուկներին չթող տան ժողովրդի միտքը պղտորելու և հարեւանների մէջ փոխադարձ կասկածներ զարթեցնելու:

Զուլգուդարովը յորդորում է հայերին՝ թուրք հարեւանների կողմից միանգամայն միամիտ և ապահով լինել, որ նրանք նախադարձակ չեն լինել հայերի վրայ: Եւ թէ՛ ինքը իւր բոլոր ազդեցութիւնը՝ ի գործ կը դնէ, որ հարեւանների մէջ ընդհարում տեղի չունենայ:

Սակայն գիւղում եղող հայդուկներն՝ նախատինքով և սպառնանքով բէգի մարդկանց յետ են դարձնում:

Մի քանի օրից յետոյ՝ հանգիսաւոր կերպով Բաղա է մտնում «Դաշնակցութեան» Գ... խմբապետը 80 հոգի ձիաւոր, սպառազէն հայդուկներով:

Ճաշելուց և գիւղացիներին սիրտ տալուց յետոյ՝ խումբը գիւղից մեկնում է և թրքաց գիւղերի միջով անցնում է դաւուլ զուռնայի նազաժութեամբ:

Բացի ի դրանից՝ Ալլահեարբէգի տան առաջ՝ խմբապետ Գ... մի ցոյց է անում:

Ո՛ր նշան իրանց ուժի՝ նա հրամայում է խմբին օդի մէջ մի երկու անգամ համազարկ տալ իրանց զէնքերից: Եւ ապա հեռանում է, անցնելով Շամշադնի վիճակը:

Այդ տմարդի ցոյցի հետեանքը յայտնի է արդէն։
Աւանտիւրիստ խմբապետի հեռանալուց երկու
օր յետոյ՝ թուրքերը յարձակուամ են Բաղա գիւղի
վրայ։ 300 տնից բաղկացած գիւղը քարուքանդ է
լինում, լիուրի կերպով կողոպտուում ու թալանւում։
135 հոգի սպանւում են, իսկ մնացեալները ցրիւ են
գալիս։ Եւ մինչև այսօր թափառական գիւղից գիւղ
և քաղաքից քաղաք են շրջում և... մուրացկանու-
թեամբ ապրում։ Եւ վայ այդ ապրելուն։

Այս պատմութիւնը ինձ արել է մի բանիբուն,
անկողմնապահ և ակնատես անձն, որին հաւատա-
լու ես ոչ մի հիմք չունիմ։

— Այժմ «սասցէք, եղբարք, հայեր», աւելի լաւ
չէր, եթէ որ «Դաշնակցութիւնը» Բաղայի նկատ-
մամբ ձեռնապահ, չէզօք մնար։

Ինչ և իցէ։

ՃԳ

Հիմի պատմեմայն, ինչ որ ես իմ աչքովն եմ տեսել։
Յայտնի է թէ՛ հոկտեմբերի 17-ի Հրովարտակը
ինչ մեծ ոգևորութիւն առաջ բերեց ամեն տեղ։

Ուրիշ քաղաքների նման՝ Բաղուն էլ յետ չ'մնաց
ընդհանուր ցոյցերից։

Նրա ամբողջ ազգաբնակչութիւնն էլ՝ հայ, թուրք,
ռուս, աշակերտ և աշակերտուհի, — ամենքը, անխտիր,
խումբ խումբ անցուղարձ էին անումքաղաքով, որոյ կեն-
դրօնավայրը՝ Պարապետ կոչւած մեծ հրապարակը՝ զը-
տնւում է ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ հարաւային կողմում։

Հոկտեմբերի 18-ին այդ հրապարակի վրայ ձե-
ռաց երկու ամբիոններ էին շինւած։

Մէկի վրայից ճառախօսում էր մի թուրք՝ բը-
ժիչկ՝ մայրենի լեզուով։ Միւսիցը՝ մի ինտելիգենտ հայ
երիտասարդ՝ ռսերէն։

Հրապարակում ասեղ գցելու տեղ չկար։ Երկու
ճառախօսին էլ ես ուշի ուշով լսեցի։

Հաւատացնում եմ ձեզ՝ որքան որ թուրք ին-
տելիգենտի ճառը՝ թէ բովանդակութեամբ և թէ
արտայայտման ձևովը իմաստալից էր և վայելուչ,
այնքան հայ ինտելիգենտի ճառը՝ անվայել, թեթեւ
էր իւր անմիտ և սին բացականչութիւններով և երե-
խայական յոխորտանքներով։

Զնայած որ ոչ միայն ռուս ունկնդիրներին, այլ
նաև հայերին մէջ դժգոհութեան նշաններ էին ար-
տայայտում և նոյն իսկ քերթմնող ռուսներ եղան,
այնուամենայնիւ պ. ճառախօսը զօռ էր տալիս իւր
հողմարածութիւններին։

— Սա էլ երէկւայ ցանցառիցը պակաս չի եղել,
ասաց ինձ՝ կողքիս կանգնած մի հայ։

— Մի՞թէ երէկ էլ ճառեր են խօսել այստեղ,
հարցրի ես։

— Այստեղ ոչ, այլ ընդհանուր նահանգապետի տան
առաջ, պատասխանեց խօսակիցս և հետեւեալը, պատմեց։

«Ամէն ազգի, հասակի և սեռի մեծ բազմու-
թիւն երէկ գնում էր այցելութիւն բանտարկեալնե-
րին։ Ընդհանուր նահանգապետի դռան առաջ՝ բազ-
մութիւնը կանգ առաւ։

Գեներալ Ֆադեեւը՝ դուրս եկաւ պատշգամբը։
— Շնորհաւորեց ժողովրդին կայսերական հրովար-
տակի առթիւ. յայտնեց, որ շատ բանտարկեալնե-
րին նա արդէն բաց թողնելու հրաման արձակել է,
իսկ որոց մասին որ ինքը իրաւունք չունի՝ հեռա-
գրով կը միջնորդէ, ուր հարկն է, որ նրանք էլ ա-
զատւին։ Իսկ ինքը ինքնազուլի կարող չէ։ Գեներա-
լը յարգելով ժողովրդի ինդիքը՝ հրամայեց, որ զին-

ւորական նուագախումբը ժողովրդի հետ շրջի քաղաքում՝ ի նշան ուրախութեան:

Այս միջոցին ահա, — աւելացրեց խօսակիցս, — պ. Բ... երիտասարդը յանկարծ սկսեց ուսերէն լեզւով բարձրաձայն հայհոյել Պաղեսեփին տմարդի և գռեհիկ բռնութեամբ և պահանջելով, որ նա «չուտով ուղի ընի, կորչի Բագրից»:

Ծերունի Պաղեսեփը երեսը շուռ տւեց և տուն մտաւ:

Մի րօպէ մարդիկ սկսեցին միմեանց հետ փրփուփայ, սակայն, թափօրը տեղիցը շարժւեցաւ և ցնծութեան աղաղակները դարձեալ օդը թնդացրին:

— Ասած է, սիրելի ընթերցող «գիժը հորը մի քար է ձգում: խելօքները հաւաքում և դուրս հանել չեն կարողանում»:

Թէ Բ.... երիտասարդի և թէ Պարապետի ճառախօսի վարմունքները, ի հարկէ պախարակելի են:

Սակայն երկու մասնակի անձինքների այդ վարմունքները չէր, որ Բագրի հայութեանը հոկտեմբերի 20-ին մի նոր աղէտի ենթարկեց, այլ «Դաշնակցութեան» ցոյցը, — նրա մի նոր աւանտիւրան:

ՃԴ

Հոկտեմբերի 19-ին ս. Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ շուրջը և նրան կից Պարապետ կոչւած հրապարակում մարդկանց հօծ բազմութիւնից, ինչպէս ասում են, աւել զցելու տեղ չկար:

Յանկարծ Դոյլեբաքինսկի փողոցի ծայրում եւրեցաւ դաշնակցականների թափօրը, անցնելով Ստանիսլաւի, Տելեֆօնի, Մարսկոյ և Տօրգօվի հայաբնակ փողոցներով:

Թափօրը բաղկացած էր հազարաւոր մարդկան:

ցից, որոց մեծ մասը կողմնակի, հետաքրքիր անձինք էին ի հարկէ:

Թափօրի առաջից գնում էին դաշնակցական զինւորներն՝ կրծքերի և թևերի վրայ կարմիր ժապատէսներ կրելով:

Ձինւորների առաջից գնում է նրանց զօրավարը՝ հեծած ձիու վրայ, որոյ բաշերն նոյնպէս դարդարւած էին կարմիր ժապատէսներով:

Մի քանի ձողերի կպցրած դրօշակների վրայ՝ մեծ մեծ տառերով գրւած էին «Դաշնակցութեան» տիտղոսը:

Մի քանի այլ ձողերից կախ արած դրօշակների վրայ էլ գրւած էին «Դաշնակցութեան» այլ և այլ կոմիտեաների անունները:

Դրանց ամենի մէջ տեղում տանում էին հանգուցեալ Դրիստափօր Միքայէլեանցի լուսանկար, ծաղկապսակ պատկերը,

Պէտք է ասած, որ, առհասարակ, թափօրը չքեղ էր և ճաշակով կազմւած: Եւ նա որոշ տպաւորութիւն թողեց ժողովրդի վրայ, ինչին որ ձգտել էին անշուշտ թափօրի կազմողները:

ՃԵ

Եկեղեցւոյ հարաւային կողմում թափօրը կանգ առաւ... դաշնակցական զօրավարը մի թեթեւ զօրախաղ կատարեց, — աջ... ձախ... յառաջ... յետ... և այլն:

Զօրախաղը վերջացաւ:

Ամբիոն չլինելու պատճառաւ՝ մարդկանց ուսերի վրայ բարձրացաւ մի դաշնակցական պարօն և սկսեց խօսել, կոկորդը պատուելու չափ բարձր ձայնով: Նա խօսում էր անկեղծօրէն, մոլեռանդօրէն:

Դովում և գովաբանում էր «Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեանը» և դատապարտում ու դատափե-

տում էր այն ամենը, ինչին որ ինքը չէր համակրում կամ չէր ըմբռնում:

Անկիրթ և պոռոտախոս, ժպիրհ մարդու տպաւորութիւն թողեց պ. ճառախօսը ինձ վրայ:

Նրան յաջորդեց մի այլ ճառախօս, որ թէև առաջինից փոքր ինչ չափաւոր էր երևում, բայց սա էլ ուրիշ տեսակ կարմիրներից էր:

Վերջ 'ի վերջոյ թափօրը շարժւեց դէպ 'ի «Հայոց փողոցի» ծայրում գտնւած բանտը՝ բանտարկեալներին այցելելու արդեօք թէ ազատելու՝ չգիտեմ:

Մի ժամ չէր անցած, որ բանտի կողմից հրացանների համազարկի ճարճատիւններ լսեցան յանկարծ:

Պարզեցաւ, որ բանդապահ զինւորները՝ ժողովրդի վրայ կրակ են բաց արել:

Մի րոպէում դաշնակցական թափօրի հետ՝ փողոցները և հրապարակի վրայ գտնւած ժողովուրդն ևս ցաք ու ցրիւ եկաւ:

Թափօրի մարդկանցից 18 հոգի վիրաւորւած են եղել:

ՃԶ

Սակայն չարիքը դրանով չվերջացաւ:

Բանից դուրս եկաւ, որ «Դաշնակցութեան» այդ թափօրը ամենայարմար առիթ է տւել դաւադիրներին, պրովօկատորներին՝ հայերի դէմ այս անգամ գրգռելու արդէն ռուս ամբօխին, և ռուս հայրենասէրներին, որոց աչքում մեռած Քրիստափօր Միքայէլեանի պատկերը՝ դարձել էր հայոց կենդանի թագաւորն, որոյ զօրքն ու զօրաւարը ամբօխը արդէն իւր աչքով տեսաւ:

Ուստի և ռուս հայրենասէրների ամբօխը՝ թուրք խուժանի հետ միասին յարձակեց Նիկօլայեփսի, Կրասնօկրեստովսկի և Կլադբիչինսկի փողոցներում հայկական տներին և նրանցից 14-ն այրեց—բոլորն էլ

հոյակապ, երկյարկանի, եռյարկանի և քառյարկանի տներ: Կողոպտեց և լափշտակեց նրանց միջի թանկագին կահկարասին և փչացրեց, ջարդ ու փշուր արաւ այն ամէնը, ինչ որ չկարողացաւ կամ չկամեցաւ վերցնել:

Միւս օրը, հոկտեմբերի 20-ին նոյն ամբօխը և արդէն զինեալ կողակների հսկողութեան տակ՝ փորձեց մուտք գործել բուն հայկական թաղը:

Եւ այդ օրը բաւականացան ջարդ ու փշուր անելով և կողոպտելով մի հայի բնակարանը Տօրգոյի փողոցի ծայրում և ումբակոծելով երկու հայի հոյակապ տներն Մարինսկի փողոցի ծայրում:

Երեք օրից յետոյ՝ հոկտեմբերի 25-ն՝ նոյն ամբօխը՝ աւելի սոււարանալով թէ կողակներով և թէ սպաներով՝ առաջնորդութեամբ քաղաքապահ զօրքի պետի, — գնդապետ Դօլմազովի, — հանդիսաւոր մուտք գործեց հայկական քաղաքամասի ներսերը՝ անցնելով այն փողոցներով, որոցմով մի քանի օր առաջ անց էր կացած դաշնակցական թափօրը:

Եւ Ստանիսլաւսկի ու Բալախանսկի փողոցների մէջ՝ այրեց 7 հատ հոյակապ հայկական տներ, կողոպտեց ամեն ինչ:

Դրանով էլ չնաւականանալով՝ 84 հոգի էլ հայ մարդ սպանեց, գնդակահարեց:

Եթէ գնդակահարութեան այդ միջոցին վրայ հասած չլինէր Բաբանաչվիլի աղնիւ սպան, — անշուշտ մի քանի տասնեակ հայեր աւելի սպանւած կը լինէին:

ԷՃ

Այսպէս ահա հոկտեմբերի 19—23-ին Բագլայ հայ ազգաբնակչութիւնը մատնած էր ռուս և թուրք խուժանի կամայականութեանը և ինչպէս այրւած ու կողոպտւած տների ողջ մնացած բնակիչները, այնպէս և

հարեան փողոցների հայերը իրանց գլուխը կոբցրած՝ ոչ իրանց ասելիքն էին իմանում, ոչ էլ անելիքն։

Իգական սեռի վայնասունը, աղաղակը, մանաւանդ՝ մարդու աղիքներն էր կտրատում։

Էլի լաւ էր, որ Տեխնիքական և Միքայելեան դժպրոցների և տղայոց պրօգրամազիայի վարչութիւնները այդ ընդարձակ շինութիւնների դռները լայն բաց արին լեզապատառ եղած հայ մարդկանց, նաւանաւանդ կանանց և երեխաների առաջ և մի քանի օրպատուպարեցին նրանց կատաղի ամբոխի և զինւորների ձեռքից։

Անշուշտ ընթերցողը կը հետաքրքրուի իմանալ, թէ հոկտեմբերեան այդ աղէտների օրերում՝ ռոտեղ էին և ինչ էին շինում զօրախաղեր կազմող դաշնակցական զօրավարն և իւր զօրքը։

— Դաշնակցական զօրավարն ու զինւորները՝ մէջ տեղում չէին երևում, սատանան գիտէ, թէ նրանք որ ծակն էին մտել։

Եւ, — միանգամայն անկեղծօրէն եմ ասում, — շատ խելօք բան էին արել։ Որովհետեւ իրանց երևալով նրանք ուրիշ ոչինչ չէին կարող անել, բաց ի այն, որ նորանոր զոհերի թիւը կաւելացնէին և նորանոր աւերածութիւններ առաջ կը բերէին։

Արդէն «Դաշնակցութեան» գործունէութեան էութիւնը, նրա ճակատագիրը՝ թէ Տաճկաստանում և թէ մեզ մօտ Կովկասում՝ մինչև այսօր այս է եղել գլխաւորապէս, — կոտորած և միմիայն կոտորած առաջ բերել, առանց սակայն մազի չափ օգնած լինելու այն գործին, որի անունով «Դաշնակցութիւնը» իւր գոյութեան օրիցն սկսեալ՝ այնքան ու այնքան բարոյական և նիւթական հարւածներ տւեց ազգին, այնքան կուժ ու կուլաներ ջարդեց նրա անտէր գլխին։

Ուրիշ կերպ չէր էլ կարող լինել, քանի որ այդ պօռնոտախօս, աւանտիւրանների սիրահար կուսակցութեան՝ նոյն իսկ զեկավարները կամ ջօշերը՝ առհասարակ կամ շատ բոբիկ կամ շատ միամիտ են և ժամանակակից քաղաքականութեան ու կեանքի նենգ ու անողօք իրականութեան վրայ ճիշտ այնպէս են նայում, ինչպէս Քեռօզլին՝ հեքեաթներում և ինչպէս հանգուցեալ Ռաֆֆին՝ իւր առասպելաբանութիւններում։

Փաստեր՝ որքան կամենաք։

ՃԼ

Ամեն անգամ՝ թէ մասնաւոր խօսակցութիւններ և թէ մամուլի մէջ՝ երբ մարդիկ «Դաշնակցութեան» ուշադրութիւնը տեղի ունեցած կոտորած ու աւերածների վրայ են դարձրել, — նրանց ստացած պատասխանն միշտ և հանապաղ այս է եղել թէ՛ առանց զոհաբերութեան և զրկանքի բան չի գուրս գալ։ — Մի ճշմարտութիւն, որ ոչ ոք չէ ժխտում, նոյն իսկ խաղաղութեան Աւետարանի աշակերտը, որ քաջ գիտէ, որ «եթէ ոչ հատն ցորենոյ անկեալ յերկիր մեռանիցի՝ ինքն միայն կայ, բայց եթէ մեռանիցի, բազում արդիւնս առնէ»։

Սակայն սերմանացանը նախ քան սերմանելը՝ տեղեակ և ծանօթ պիտի լինի երկրի, հողի յատկութիւնների հետ և նրան այդ հատկութիւնները տրւող, նրան սնուցանող ու պարարող կլիմայի հետ։ Ի հակառակ դէպս՝ նրա սերմերը կընկնին ճանապարհների վրայ, ապառաժների վրայ և փշերի մէջ և ոտքերի կոխան կը լինեն, կը չորանան ու կը խեղդւեն (դուկ, Ը. 5—9)։

«Դաշնակցութեան» ամեն տեսակ յեղափոխական ձեռնարկութիւններն՝ մեր ազգի համար միմիայն

բացասական արդիւնքներ են արտադրել, նրա ցած սերմերը կամ թռչուններից են կերել, կամ նրանց ծլիլ ու չորանայն մէկ է եղել և կամ կողմնակի փշերից են խեղդւել, որովհետեւ այդ կուսակցութիւնը մինչև օրս գործել է և դեռ շարունակւում է գործել. տգիտաբար, անգիտակցաբար, փակ աչքերով։

Իսկ փակ, կուրացած աչքերով եղած առաջնորդութեան վախճանը, բնականաբար, խորխորատնէ լինելու ձեռքով։

«Պաշնակցութիւնը» իրան արդարացուցիչ փաստ է համարում և օրինակ է բերում Բալկանեան թերակղզու Սլաւոն ազգութիւնների անցեալ և ներկայ վիճակը։

Բայց «Պաշնակցութիւնը» մոռանում է, որ եթէ Յունաստանը, Բուլղարեան, Ղարապաղը և Սերբիան այն չեն, ինչ որ էին առաջ,— դա հետեւանք է այս ու այն եւրոպական տէրութեան՝ յայտնի և գաղտնի, զինեալ կամ անզէն պաշտպանութեանը, միջամտութեանը։

Ապա թէ ոչ՝ յիշեալ ազգերի թափած արիւնը, նրանց տւած այլ և այլ զոհաբերութիւնները՝ ինքն ըստ ինքեան և առանց կողմնակի և գործնական օգնութեան ուրիշ ոչինչ չէին կարող առաջացնել, եթէ ոչ կոտորած և միմիայն կոտորած, այսինքն այն, ինչ որ այժմ մեզ, հայերիս է վիճակւած։

Արդ՝ «Պաշնակցութիւնը» ում վրայ է իւր յոյսը դրել։ Միթէ Ռուսաստանի՞։

Բայց չէ՞ որ Ռուսաստանը տարիներ առաջ ասել էր հրապարակաւ, որ թէև Տաճկահայաստանը իրան հարկաւոր է, միայն թէ՛ առանց հայերի։ Թէ՛ նա,— Ռուսաստանը երբէք չի ցանկանալ, որ Տաճկահայաստանը իրան համար երկրորդ Բուլղարիա դառնայ։

Հարկաւ կուգայ ժամանակ,— եթէ միայն չի ե-

կել,— որ Ռուսաստանը կը հասկանայ իւր խոշոր սըխալը. կը հասկանայ, որ ազատ Տաճկահայաստանը Սփայում իրան համար երկրորդ Բուլղարիա ոչ երբէք կարող էր դառնալ՝ իւր շուրջը չունենալով այն տարրերը, ինչ որ ունէր և ունի Բուլղարեան Եւրոպայում։

Բայց այդ արդէն ուշ կը լինի։ Արդէն լուսնեալ կը երգկից անց կացած կը լինի։

Գերմանական արծիւը իւր սուր ճանկերը՝ արդէն ճղտել, խրել է Փոքր Ասիայի սրտի մէջ։ Եւ Ռուսաստանին, նա մանաւանդ այժմեան Ռուսաստանին, անկարելի է Գերմանիային յետ մղել։

«Պաշնակցութիւնը» արդեօք իւր յոյսը փրանսիայի վրայ է դրել։

Սակայն հասարակապետական Փրանսիան այժմ իւր զեկը կորցրած՝ ճիշտ այն նաւն է դարձել, որ ինքն իրան ծովի վրայ ման գալ չէ կարողանում, այլ միշտ խոշոր նաւերի պօչիցն է քարշ գալիս, սողոսկում։ Եւ գործնական տեսակէտով շատ էլ լաւ է անում։

Խեղճին դու տալուց, իւր վերմակի չափից աւելի ոտքերն դուրս ձգելուց՝ ի՞նչ շահ, ի՞նչ օգուտ։

— Արդեօք Անգլիայի վրայ է իւր յոյսը դրել «Պաշնակցութիւնը»։

Սակայն չէ՞ որ խորամանկ Ալբիոնը արդէն ասել է թէ՛ իւր նաւերը Հայաստանի լեռների վրայ ման գալ չեն կարող։

— Գուցէ Տաճկաստանի՞ վրայ։

Սակայն եթէ Տաճկաստանը իւր ունեցած խորամանկութեան մէկ տասներորդի չափ խորագիտութիւն ունենար,— հէնց այժմ էլ ամբողջ Բալկանեան իրանը կը լինէր։

Ուրեմն «Պաշնակցութիւնը» ո՞ր արտաքին օգ-

նութեան կամ միջամտութեան ապաւինած՝ 15 տա-
րուց ՚ի վեր հայ ժողովրդին, պարբերաբար, կոտո-
րել, քայքայել է տալիս:

— Ժօրէսների, Բէքէյների, Բրայսների և մի քա-
նի այլ յայտնի և պատկառելի անձնաւորութիւննե-
րի վրայ, — պատասխանում եմ ես, — որոնց խօսքը, ձայ-
նը գրեթէ ոչինչ կշիռ և ազդեցութիւն չունի իրանց
կառավարութիւնների առաջ: Եւ որոնց միջամտութիւնը
(ի հարկէ լոկ խօսքով) հայկական դատին, նոյն իսկ
այդ դատի համար փաստակար է եղել և կը լինի:

ՃԺ

Ճշմարիտ է ժօրէսների, Բէքէյների, Գլադստօն-
ների ձայնը մեծ նշանակութիւն ունի հասարակաց
կարծիք պատրաստելու և կազմելու նկատմամբ:

Բայց ՚ի սէր Աստուծոյ, ասացէք ինձ, մինչ օրս
կազմուած ու կազմակերպուած հասարակաց կարծիքնե-
րից՝ մենք ի՞նչ օգուտ տեսանք, որ հիմի էլ նոր
կազմելի հասարակաց կարծիքներից մի որ և է բան
յուսանք, ակնկալենք:

Յայտնի է, որ Եւրոպայում եթէ կայ մի ազգու-
թիւն, ուր հասարակաց կարծիքը կեանքի մէջ աննշան
գեր չէ խաղացել, — դա անշուտ Անգլիան է: Սակայն
յօգուտ Տաճկահայ դատին ի՞նչ և ռօքան բանւորին այն
տասնեկաւոր միտինգներն, որ կազմեցան Գլադստօնի,
Արգայի գրսի, չէմս Բրայսի նախագահութեամբ:

— Ոչինչ, կատարեալ ոչինչ: Մինչև իսկ, որոշ չա-
փով, փնաս տւին Տաճկահայ դատին:

Մեզ նման անօգնական և տառապեալ մի ազգի
դատին օգնելու նկատմամբ, իմ կարծիքով, աւելի
ձեռնտու, գործնական բան կը լինի մի որ և է կա-
ռավարութեան, նրա նախարարի, նրա գեսպանի ան-

կեղծօրէն ասած դրական խօսքը, նօտան, արած թե-
թե ցոյցը, քան հարիւրաւոր միտինգների կայացրած
ճշուն օրոշումները:

Միայն բանը նրանումն է, սիրելի ընթերցող, որ
կառավարութիւնները, ինչպէս տեսանք և գիտենք,
մեզ չեն օգնիլ և եթէ օգնեն՝ դա կը լինի միմիայն
իրանց օգտին համար, այլ ոչ թէ մասամբ գոնէ և
մեր օգտին համար:

Եւրոպական հասարակաց կարծիքի վրայ ես, ա-
սացինք, չպէտք է յոյս դնել: Ապա ուրեմն ինչ անել:

ՃԺԱ

— Յեղափոխութիւնից ձեռք վեր առնել, — ահա
իմ նւաստ կարծիքը այդ հարցին: Ահա այն միակ՝ ճա-
րը, որով «Դաշնակցութիւնը» կարող է փրկել մեր
ազգին՝ ամէն տեղ և ամէն կողմից նրա գոյութեանը
սպառնացող լուրջ և վերահաս վտանգից:

«Դաշնակցութեան» ամէն մի յեղափոխական ձեռ-
նարկութիւնը՝ դէպ ՚ի կորուստ է տանելու մեզ հե-
տը չհետէ:

Եւ որքան շուտ աճի ու զօրանայ մեզանում «Դաշ-
նակցութիւնը», — այնքան ազգի կորուստը մօտ կը լի-
նի, այնքան շուտ խաչ կը դուրի նրա ազգային եկեղե-
ցական ինքնուրոյնութեան վրայ, այնքան շուտ և նո-
րից կը խլւեն մեր նորաբաց դպրոցները և կամ խիստ
կը սահմանափակեն իրանց իրաւունքների մէջ:

Այսինքն, — որքան շուտ լուծւի «Հայ Յե-
ղափոխական Դաշնակցութիւնը», — այնքան ազգը առաջ
է, այնքան նրա ներքին և արտաքին կեանքը՝ թէ
Տաճկաստանում և թէ Ռուսաստանում՝ շուտ կը խա-
ղաղի, կը անդորրանայ և անձնատուր կը լինի քաղա-
քակրթական գործունէութեան, որին նա, — հայ ազգը՝

ամէն բանից աւելի հակամիտ է և տրամադիր և որի մէջ նա առաւել ընդունակ է ու կենսունակ:

Քաղաքակրթութեամբ, գիտական և բարոյական սպառազինութեամբն է միմիայն, որ մեր ազգը, իւր փոքրիկ տեղով, կարող պիտի լինի ազգերի ընտանիքի մէջ՝ իրան համար պատուաւոր և բարեկեցիկ գերբնակարար:

Ի հակառակ դէպս չա՛հա երեք աւուրք ևս, և նինսէ կործանեսցի»:

Ես վերջացրի, թէպէտ և դեռ ասելիքներ ունէի:

Ի միջի այլոց այս էլ էի ուզում ասել, որ ոչ մի տեսակի և դոյնի Պետական Դումա, ոչ մի Մէլլիս և ոչ մի Պարլամենտ՝ չեն կարող արգելք դառնալ, որ ռուս, պարսիկ և օսմանեան կառավարութիւնները՝ տըրօրեն իրանց հպատակ հայ ժողովրդին, երբ այս ժողովրդեան ինքնակոչ ներկայացուցիչները՝ իրանց անմտութիւնը մինչև այնտեղ են հասցնում, որ քրիստոնէական մի եկեղեցւոյ Պետի և ձեռքերը մարդկանց արինով չաղախւած մի յեղափոխականի պատկերները՝ կողք կողքի դրած՝ կախ են տալիս ազգային եկեղեցական դպրոցում՝ ի ցոյց և ի հրահանգութիւն հայ ժողովրդեան *):

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Երես	տող	սխալ	կարգալ
7	19	կտթուղիկոս	կաթուղիկոս
16	13	խնդրագոյն	խնդրագոյն
21	9	աաճիկ	աաճիկ
22	25	կովակաս	կովկաս
23	12	ձեռքով	ձեռքով
30	16	համակերպում էր	համակերպում էր
109	19	զոռ	զոռ
110	23	բանւորին	բան արին

*) Ծան. Տեա Վնոր Զուգայի լրաբեր» լրագիրը № 7. 1906. Վեհափառ Հայրիկի և Սնդրանիկի մեծադիր պատկերները՝ ծաղկեայ պատկերով զետեղւած էին Յովհաննէան ազգային դպրոցում»:

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0413600

